

102

PROGRAMMA

VAN HET

STEDELIJK GYMNASIUM

TE

GRONINGEN,

VOOR HET JAAR 1878-1879.

waarbij gevoegd is eene verhandeling getiteld:

ASPASIA VAN MILETE

DOOR

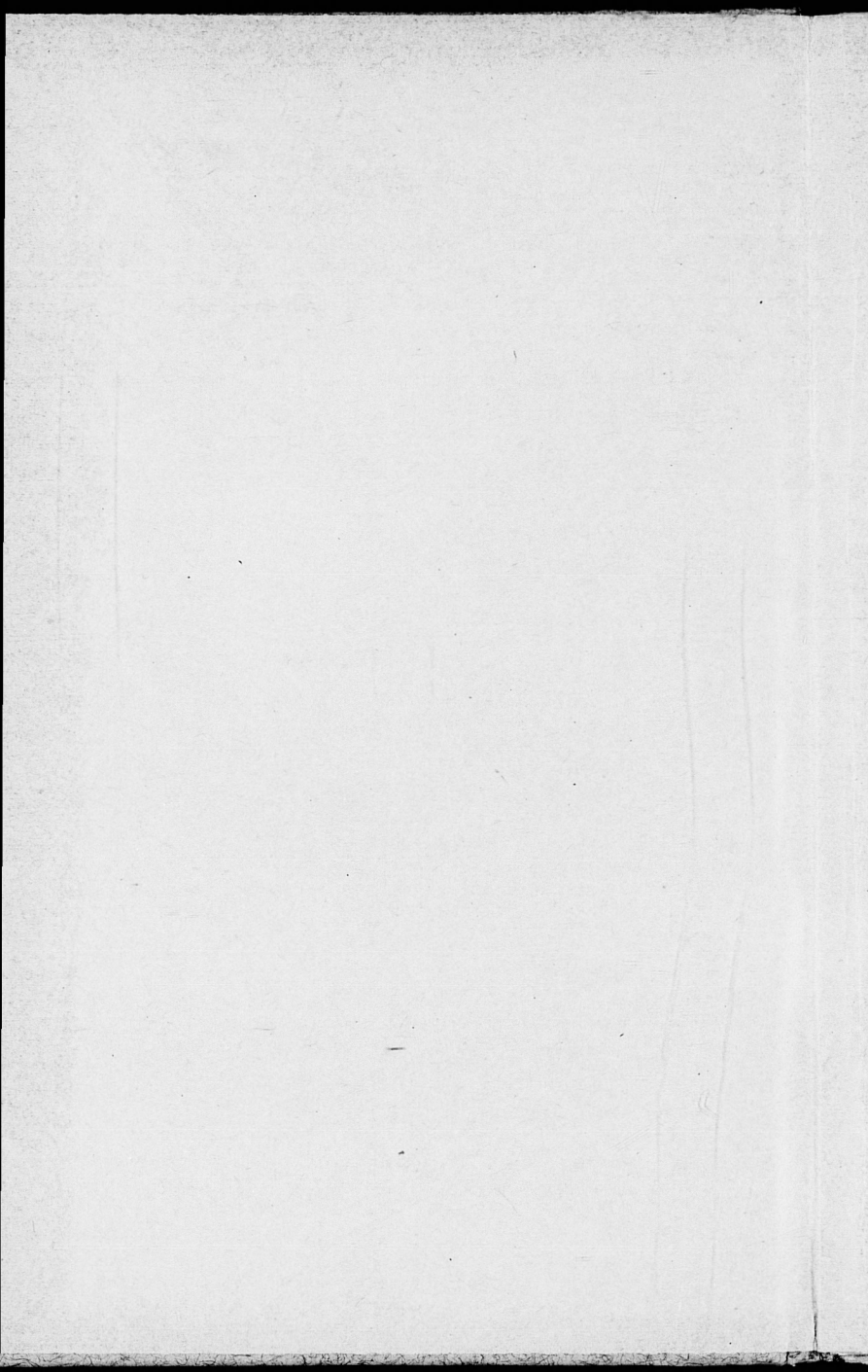
H. HERMANS,

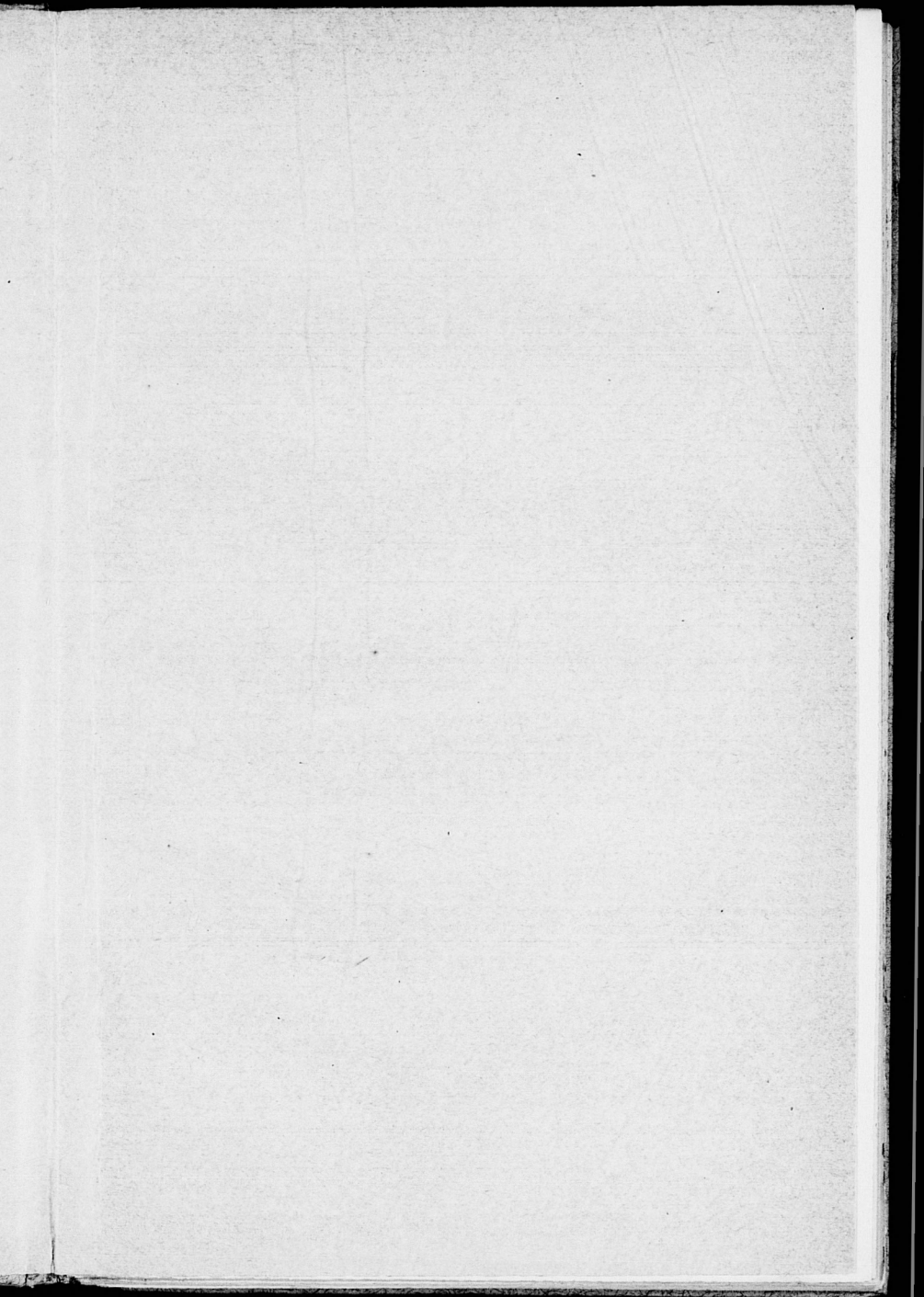
PRAECEPTOR AAN HET GYMNASIUM.

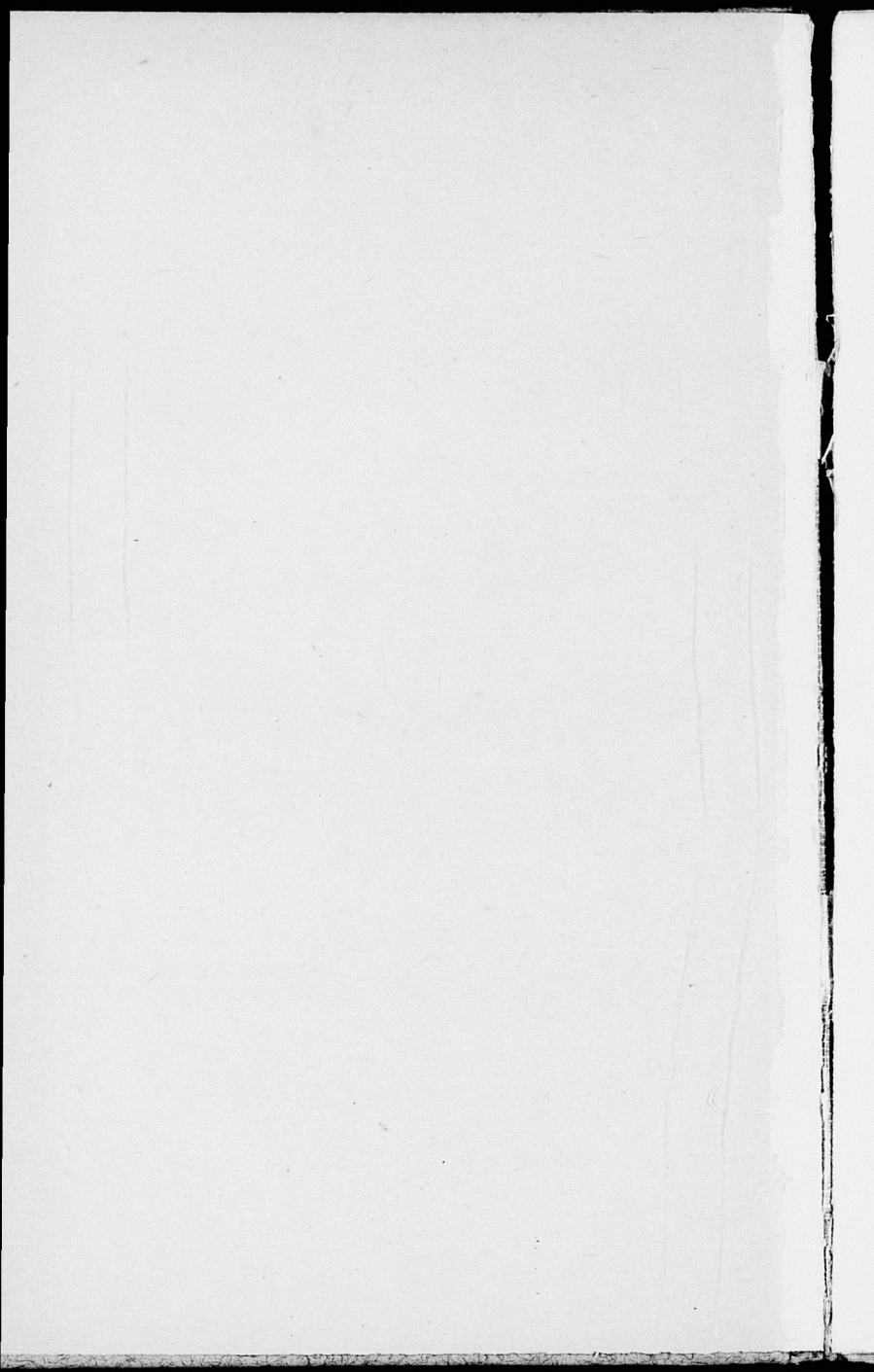
GRONINGEN,

I. OPPENHEIM,

1878.

PROGRAMMA

VAN DE

JAARLIJKSCHE PROMOTIE EN PRIJSUITDEELING

ONDER DE

LEERLINGEN

VAN HET

STEDELIJK GYMNASIUM

TE GRONINGEN,

te houden op ZATERDAG den 6den Juli 1878, des namiddags
te half twee uur,

IN DE

Bovenzaal van het Concerthuis.

Alle voorstanders van wetenschap en letterkundige beschaving
worden beleefd verzocht deze plechtigheid bij te wonen

DOOR

J. L. SIRKS,

Phil. Theor. Mag., Litt. Hum. Doct.,

RECTOR VAN HET GYMNASIUM.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

STADS- EN HANDELSDRUKKERIJ VAN I. OPPENHEIM, GRONINGEN.

STEDELIJK GYMNASIUM TE GRONINGEN.

Openbare Promotie en Prijsuitdeeling,

te houden op **ZATERDAG** den 6den Juli 1878, des
namiddags te half twee uur,

IN DE BOVENZAAL VAN HET CONCERTHUIS.

MET PRIJZEN WORDEN VEREERD OP DE

VIERDE KLASSE

A. J. VAN SLOOTEN.

DERDE KLASSE

D. R. DE MAREES VAN SWINDEREN.

TWEEDE KLASSE

L. OFFERHAUS.

EERSTE KLASSE

W. DE VRIES.

STAAT VAN HET GYMNASIUM.

CURATOREN.

Mr. B. VAN ROIJEN, burgemeester der gemeente Groningen, *Voorzitter.*

Prof. H. E. MOLTZER, *Secretaris.*

Prof. B. D. H. TELLEGEN.

Dr. A. W. ALINGS.

Prof. B. H. C. K. VAN DER WIJCK.

LEERAREN.

Dr. J. L. SIRKS, Rector.

Dr. E. O. HOUTSMA, Conrector.

D. HOEKZEMA, Leeraar in de nieuwe talen.

Dr. K. D. SCHÖNFELD, Leeraar in de wiskunde.

W. DE JONGE, Litt. Cand., Praeceptor.

H. HERMANS, Litt. Cand., Praeceptor.

Mr. M. VAN LIER, Leeraar in de staathuishoudkunde.

Dr. J. TE WINKEL, Praeceptor.

Dr. J. WOLTJER, Praeceptor.

Na het sluiten van den cursus 1876—1877 werden negen jongelingen tot de lessen der Hoogeschool bevorderd:

WILLEM RINGNALDA, *met den hoogsten lof.*

EDZARD TJARDA VAN STARKENBORGH STACHOUWER, *met grooten lof.*

JAN ERNST HEERES, *met den hoogsten lof.*

TOBIAS JAN DE MAREES VAN SWINDEREN, *met grooten lof.*

CORNELIS BAART DE LA FAILLE, *met grooten lof.*

HENDRIK JULIUS ANDRÉ DOUWES, *met grooten lof.*

LUCAS MEES, *met lof.*

JOHAN ADRIAAN FEITH, *met lof.*

GERHARD LEWE VAN NIJENSTEIN, *met lof.*

Bij het begin van den cursus 1877—1878 telde de inrichting nog 51 leerlingen. Dat getal is vermeerderd met *zeven en twintig* leerlingen, die op den 28sten Augustus 1877, na afgelegd examen, tot het Gymnasium zijn toegelaten, en van welke *vijf en twintig* werden geplaatst op de 1ste, *twee* op de 2de klasse.

Alzoo opende de inrichting haar lessen met 78 leerlingen; in den loop van den cursus vertrokken echter *twee* leerlingen; gedurende het grootste gedeelte van den cursus waren er 77 leerlingen, in dezer voege over de verschillende klassen verdeeld:

5de klasse	8
4de klasse	6
3de klasse	16
2de klasse	18
1ste klasse	29

77.

PROGRAMMA

van het onderwijs, dat gedurende den cursus 1878-1879 zal worden
gegeven, en lijst der boeken, welke gedurende
dien tijd zullen worden gebruikt.

DE CURSUS BEGINT DEN 27sten AUGUSTUS.

VIJFDE KLASSE.

LATIJSCH TAAI. — 7 uren in de week.

Van Cappelle, *Lat. Gramm.* — Schriftelijke oefeningen in het Latijn schrijven. — Bake, *Lat. themata*, 3de druk. — Cicero, *de Senectute*. — Livius IX. — Horatius. — Terentius, *Phormio*.

GRIEKSCHE TAAI. — 5½ uren.

Vanden Es, *Grieksche Spraakkunst*. — Vanden Es, *Opstellen ter vertaling in het Grieksch*, Groningen, Wolters, 3 en 4. — Homerus, *Ilias* en *Odyssea*. — Herodotus. — Plato, no. VIII. — Euripides, vol. II.

Als hulpmiddelen bij 't lezen der oude schrijvers: Stoll, *Godsdienst der Grieken en Romeinen*, 3de druk. — Vanden Es, *Grieksche Antiquiteiten*. 2de druk.

GESCHIEDENIS. — 4 uren: 2 uren oude geschiedenis, 2 uren die des vaderlands.

De oude geschiedenis volgens J. A. Wijnne, *Geschiedenis der Oudheid*, en J. A. Wijnne, *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, 1ste deel, 6de druk. — De geschiedenis des vaderlands volgens J. A. Wijnne, *Geschiedenis van 't Vaderland*, 4de druk.

ROMEINSCHE OUDHEDEN. — 1 uur.

Schlimmer, *Romeinsche Antiquiteiten*, laatste druk, Groningen, Wolters.

OUDE LETTERKUNDE. — 1½ uur.

Van den Es, *Letterk. der Grieken en Romeinen*, 2de druk. — W. Freund, *Tafel der griechischen und römischen Literatur-geschichte*, Leipzig, Violet.

NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE. — 2 uren.

Jan ten Brink, *Kleine Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. — Opstellen over verschillende onderwerpen. — De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederl. Letterkunde*, 5de druk.

WISKUNDE. — 2 uren.

Het beschrijven van veelhoeken in en om den cirkel, enz. Deelbaarheid der geheele algebraïsche vormen. De reeksen en logarithmen. Herhaling van het voorgaande.

J. Versluïjs, *Leerboek der vlakke Meetkunde*. — J. Versluïjs, *Theorie der Algebra*. — J. Versluïjs, *Theorie der Rekenkunde*. — W. H. en B. D. Wis-selink, *Opgaven over de Algebra*, 1ste en 2de deel. — Houël, *Table des logarithmes à 5 décimales*.

Ten behoeve van hen, die het voornemen hebben in de wis- en natuurkunde of de geneeskunde te studeeren: Vlakke driehoeksmeting. — Stereometrie. — 4 uren. —

J. Versluys, *Leerboek der Stercometrie*. — Kempeers, *Goniometrie en Trigonometrie*.

NATUURKUNDIGE AARDRIJKSBESCHRIJVING. — 1 uur.

Maury, *Natuurkundige Aardrijkskunde*, vertaald door van Nieuwkuyk.

NATUURKUNDE. — 2 uren.

Van Doesburgh, *Handboek der Natuurkunde*, naar het Fransch van A. Ganot. — *Natuurkundige Vraagstukken*, verzameld door W. H. Wisselink, 2de stukje.

STAATHUISSHOUDKUNDE. — 1 uur.

B. D. H. Tellegen, *Beginzelen der Staathuishoudkunde*, 4de druk.

GEMEENTE-, PROVINCIALE- EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND. — 1 uur.

De Staatswetten in Nederland, 6de uitgave, 1871, Schiedam, Roelants.

HEBREEUWSCH, ten behoeve van hen, die in de godgeleerdheid zullen studeeren, 2 uren.

VIERDE KLASSE.

LATIJSCH TAAL. — 8 uren in de week.

Van Cappelle, *Lat. Grammatica*. — Bake, *Lat. themata*, 3de druk. — Vergilius, *Aeneis*, I. — Cicero, v. Teubner no. 12, in *Catilinam* enz. — Livius, boek XXI.

GRIEKSCHE TAAL. — 9 uren.

Van den Es, *Grieksche Spraakkunst*. — Van

den Es, *Opstellen*, Gron. Wolters, 2 en 3. — Aeschines. — Homerus, *Ilias*. — Herodotus.

Als hulpmiddelen bij 't lezen der oude schrijvers: Stoll, *Godsdienst der Grieken en Romeinen*, 3de druk. — Van den Es, *Grieksche Antiquiteiten*, 2de druk. — Van den Es, *Letterk. der Grieken en Romeinen*, 2de druk.

GESCHIEDENIS. — 3 uren: 2 uren nieuwe geschiedenis, 1 uur die des vaderlands.

De nieuwe geschiedenis naar J. A. Wij n n e, *Beknopt Leerboek der Algemeene Geschiedenis*, 3de deel, 6de druk. — De geschiedenis des vaderlands volgens J. A. Wij n n e, *Geschiedenis van 't Vaderland*, 4de druk.

WISKUNDE. — 3 uren.

De meetkunde van de gelijkvormigheid der veelhoeken af tot het beschrijven van veelhoeken in en om den cirkel. De onbepaalde vergelijkingen van den eersten graad. De vergelijkingen, die door middel van kunstgrepen opgelost worden.

J. Versluïjs, *Leerboek der vlakke Meetkunde*, 3de druk.

J. Versluïjs, *Theorie der Algebra*. — J. Versluïjs, *Theorie der Rekenkunde*. — W. H. en B. D. Wisselink, *Opgaven over de Algebra*, 2de deel. — Houël, *Table des logarithmes à 5 décimales*.

NATUURKUNDE. — 1 uur.

Van Doesburgh, *Handboek der Natuurkunde*, naar het Fransch van A. Ganot. — *Natuurkundige Vraagstukken*, verzameld door W. H. Wisselink, 1ste stukje.

FRANSCH TAALEN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Hoe k z e m a, *Matériaux biographiques*, 2e Ed.

Gron. 1875. — Molière, *Ed.* Hachette. — Kreyszig, *Gesch. der Franz. National-Literatur*, neueste Auflage, Berlin, Nicolai. — Leopold, *Een Sleutel*, Wolters, 2de druk.

HOOGDUITSCH TAAL EN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Schiller, *Maria Stuart*, no. 64 van de *Universal-Bibliothek*, Leipzig, Reclam. — Echtermeyer, *Auswahl Deutscher Gedichte*, neueste Auflage, Halle. — Hahn, *Geschichte der Deutschen Literatur*, neueste Auflage, Berlin.

ENGELSCH TAAL EN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Chambers, *History of the English Lang. and Literat.*, Edinburgh. — Shakspeare, *Macbeth*, uitgave van Delius.

STAATHUISHOUDKUNDE. — 1 uur.

B. D. H. Tellegen, *Beginselen der Staatshuishoudkunde*, 4de druk.

DERDE STUDIEJAAR

GRIEKSCHE TAAL. — 9 uren in de week.

Vanden Es, *Grieksche Spraakkunst*. — Vanden Es, *Opstellen*, Groningen, Wolters, II. — Homerus, *Odyssea*, X. — Xenophon, *Anabasis*, IV., ed. Cobet. — *Grieksch Leesboek* van Cobet.

LATIJSCH TAAL. — 8 uren.

Van Cappelle, *Lat. Grammatica*. — Bake, *Lat. themata*, 3de druk. — Caesar, *de bello Gall.* VII. — Sallustius, *de bello Jugurthino*. — Ovidius, deel II. — Stoll, *Godsdienst der Grieken en Rom.*, 3de druk.

NEDERLANDSCHE TAAL EN LETTERKUNDE. — 2 uren.

Opstellen over verschillende onderwerpen. — H. J. Nassau, *De Woorden en hunne beteekenissen*, van Gorcum, Assen, laatste druk. — Vondel, *De Leeuwendalers*, uitgave van Verwijs, Nederl. Klass. — Huygens, *Korenbloemen*, 3de en 4de deel, en Vondel, *Gysbrecht van Aemstel*, beide in het Klass. Lett. Pantheon, Roelants, Schiedam.

FRANSCHES TAAL EN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Ploetz, *Manuel de littérature française*, Berlin, 1877. — Leopold, *Een Sleutel*, Wolters, 2de dr.

HOOGDUITSCHES TAAL EN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Lessing, *Minna von Barnhelm*, no. 10 van de *Universal-Bibliothek*, Leipzig, Reclam. — Echtermeyer, *Auswahl Deutscher Gedichte*, neueste Auflage, Halle. —

ENGELSCHE TAAL EN LETTERKUNDE. — 1 uur.

Hoekzema, *Gleanings from English Poetry*, 3de druk. — Ouida, *a Leaf in the Storm*, Tauchnitz.

GESCHIEDENIS EN AARDRIJKSKUNDE. — 4 uren.

De nieuwe geschiedenis volgens J. A. Wijnnne, *Handboek der Algemeene Geschiedenis*, 3de druk. — Wijnnne, *Beknopte Geschiedenis van het Vaderland*, 3de druk.

WISKUNDE. — 2 uren.

J. Versluïjs, *Beknopt Leerboek der vlakke Meetkunde*. — J. Versluïjs, *Theorie der Algebra*, 2de druk. — W. H. en B. D. Wisselink, *Opgaven over de Algebra*, 1ste en 2de deel, 2de druk. — J. Versluïjs, *Theorie der Rekenk.*, dl. 1 en 2, 2de druk.

TWEEDE STUDIEJAAR.

GRIEKSCHE TAAL. — 9 uren in de week.

Van den Es, *Grieksche Spraakkunst*. — Van den Es, *Opstellen*, I en II. — Xenophon, *Anabasis*. — Cobet, *Grieksch Leesboek*. — Enger, *Grieksche opstellen ter vertaling in 't Hollandsch*.

LATIJSCH E TAAL. — 7 uren.

Van Cappelle, *Lat. Grammatica*, 3de druk. — Moll, *Opstellen ter vertaling in 't Latijn*. — Caesar, *de bello Gallico* I. — Nepos. — Phaedrus. — Wagner, *Flores et fructus Latini*, 3de druk.

NEDERLANDSCHE TAAL. — 1 uur.

Van Helten, *Kleine Nederl. Spraakkunst*, 1ste deeltje. — Cosijn, *Nederl. Syntaxis*. — Cosijn, *Cacographie*. — Veegen-s-van Kampen, *Bloemlezing uit Ned. Prozaschrijvers*, 1ste stuk.

FRANSCH E TAAL. — 2 uren.

Faisely, *Exercices de Lecture*, 3me série. — Leopold, *Een Sleutel*, Wolters, 2de druk.

HOOGDUITSCH E TAAL. — 4 uren.

De boeken voor dit leervak zullen later worden opgegeven.

GESCHIEDENIS. — 2 uren.

De middeleeuwen en de nieuwe geschiedenis volgens Wij n n e, *Handboek der Algemeene Geschiedenis*, 3de druk.

AARDRIJKSKUNDE. — 1 uur.

Aardrijkskunde in verband met de geschiedenis. Spruner, *Hist. Geogr. Schulatlas* 1875, 8te Auflage. of Huberts, *Historisch-Geographische Atlas*, 5de of 6de druk.

WISKUNDE. — 2 uren.

J. Versluys, *Theorie der Algebra*, 2de druk. —
W. H. en B. D. Wisselink, *Opgaven over de
Algebra*, 1ste deel, 2de druk. — J. Versluys,
Beknopt leerboek der vlakke Meetkunde. — J. Ver-
sluys, *Theorie der Rekenkunde*, dl. 1 en 2, 2de druk.

EERSTE STUDIEJAAR.

LATIJSCH TAAI. — 8 uren in de week.

Van Cappelle, *Lat. Grammatica*, 4de druk. —
Volcke, *Verzameling van Opstellen*, 1ste stuk —
Kan, *Opstellen ter vertaling in het Latijn*, 1ste
stuk. — Nepos. — Wagner, *Floris et fructus
Latini*, Leipzig, 3de druk.

NEDERLANDSCHE TAAI. — 5 uren.

Van Helten, *Kleine Nederl. Spraakkunst*, 1ste
deeltje, Rotterdam 1877. — Cosijn, *Cacographie*. —
Cosijn, *Oefeningen bij de Ned. Spraakkunst*. —
Kok, *Goede Kennissen*, Poëzie, Amsterdam 1877. —
De Vries en te Winkel, *Woordenlijst voor de
spelling der Ned. taal*, 2de druk.

FRANSCH TAAI. — 6 uren.

Dubois, *Cours gradué*, 2me année. — Du-
bois, *Recueil de thèmes*, 2me année. — Fai-
sely, *Exercices de Lecture*, 2me série. — Susan,
Oefeningen ter vertaling.

GESCHIEDENIS. — 4 uren.

Wijne, *Handboek der Algemeene Geschiedenis*,
3de druk. — Wijne, *Beknopte Geschiedenis van
het Vaderland*, 3de druk.

AARDRIJKSKUNDE. — 2 uren.

Bos, *Leerboek der Aardrijkskunde*, 2de druk. —
 Renssen, *Overzicht der Oude Aardrijkskunde*, 2de
 druk. — Bos, *Schoolatlas*, of Stieler, *Schul-
 Atlas*. — Kiepert, *Hist. Geogr. Atlas der Alten
 Welt*.

WISKUNDE. — 3 uren.

J. Versluïjs, *Theorie der Rekenkunde*, 2de
 druk. — J. Versluïjs, *Theorie der Algebra*, 2de
 druk. — W. H. en B. D. Wisselink, *Opgaven
 over de Algebra*, 1ste deel, 2de druk. — J. Ver-
 sluïjs, *Beknopt leerboek der Vlakke Meetkunde*.

Van alle Grieksche en Latijnsche schrijvers, waar-
 bij het tegendeel niet is opgegeven, worden de
 laatste uitgaven van B. G. TEUBNER te Leipzig
 bedoeld.

Als woordenboeken worden aanbevolen voor 't *Latijn*:
 SCHNEITHER-ENGELBREGT, 3de druk: voor 't *Grieksch*: van
 DEN ES, 3de druk; voor 't *Fransch*: CALISCH; voor 't *Hoog-
 duitsch*: BOMHOFF of SUSAN; voor 't *Engelsch*: PICARD; als
 atlas bij de lessen in de geschiedenis: *Hist.-Geogr. Atlas
 der Algem. en Vaderl. Gesch.*, 5de druk, Zwolle, TJEENK
 WILLINK, of Dr. K. VON SPRUNER'S *Hist.-Geogr. Schul-Atlas*,
 neu bearbeitet von Dr. MENKE, 7te Aufl. (nl. voor de
 Middeleeuwen en de Nieuwe Hist.), en KIEPERT, *Hist.-Geogr.
 Atlas der Alten Welt, zum Schulgebrauch bearbeitet, etc.*,
 laatste druk (voor de Oude Hist.).

BIBLIOTHEEK VAN HET GYMNASIUM.

1. Overbeck, *Pompeji*.
2. Müller, *Griechische Literatur*.
3. Patin, *Études sur les Tragiques Grecs*, 4 dl.
4. Schiller, 12 dl.
5. Palleske, *Schillers Leben und Werke*, 2 dl., 2 ex.
6. Gervinus, *Shakespeare*, 2 dl.
7. Lessing, 10 dl.
8. Racine, *Théâtre complet*.
9. Corneille, 2 dl.
10. Boileau.
11. Molière, 3 dl.
12. Sainte-Beuve, *Portraits littéraires*, 3 dl.
13. Scott, *Ivanhoe*,
14. „ *Quentin Durward*.
15. „ *Kenilworth*.
16. „ *Waverley*.
17. Lewes, *the Life of Goethe*.
18. Dickens, *Copperfield*, 3 dl.
19. Thackeray, *Pendennis*, 3 dl.
20. Marryat, *Peter Simple*.
21. Bulwer, *Rienzi*.
22. Cooper, *the Spy*.
23. Guizot, *Histoire de la Révolution d'Angleterre*, 6 dl.
24. Göll, *Kulturbilder aus Hellas und Rom*, 2 dl.
25. Jäger, *die Punischen Kriege*, 3 dl.
26. Erckmann-Châtrian, *Romans Nationaux*.

27. Dodge, *Hans Brinker or the Silver Skates.*
28. *Scenes of Modern Travel and Adventure.*
29. Töpffer, *Nouvelles Genevoises.*
30. Marmier, *les Hasards de la Vie.*
31. Chateaubriand, *Le Génie du Christianisme*, 5 dl.
32. Bossuet, *Oraisons funèbres.*
33. Dickens, *a Tale of two Cities*, 2 dl.
34. Disraeli, *Vivian Grey*, 2 dl.
35. Mill, *Principles of Political Economy.*
36. Weisser, *Bilder-Atlas zur Weltgeschichte, mit erläuterndem Text von Dr. Merz.*
37. Herodotus, Ed. Bähr.
38. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederl. zeewezen*, 2de druk, 6 dl.
39. Bosscha, *Néerlands heldendaden te land*, 4 dl.
40. van Vloten, *Nederl. Geschiedzangen*, 2 dl.
41. Chateaubriand, *Atala en Le dernier Abencerage.*
42. De Vigny, *Grandeur et Servitude militaires.*
43. Mad. Guizot, *Nouveaux Contes*, 2 dl.
44. Vulliet, *A travers les Continents.*
45. Aymard, *Balle-Franche.*
46. Becker, *Erzählungen aus dem Griech. Alterthum.*
47. *Kenneth or the Rear-guard of the grand Army*,
en
Three Tales for Boys.
48. Lesage, 12 dl.
49. Grube, *Biogr. Miniatur-bilder*, 2 dl.
50. Grube, *Geogr. Charakter-bilder*, 3 dl.
51. E. Souvestre, *Au Coin du Feu.*
52. De la Faye-Bréhier, *les Petits Béarnais*, 2 dl.
53. Mad. Guizot, *Une famille*, 2 dl.
54. „ „ *Les Enfants*, 2 dl.
55. Ereckmann-Châtrian, *Histoire du Plébiscite.*

56. E. Souvestre, *Sous la Tonnelle*.
57. Engelen, *Algemeene Geschiedenis*, 4 dl., 3e druk.
58. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, 2 dl., 2de druk.
59. Diest Lorgion, *Kerkgeschiedenis van Nederland*, 1ste tot 4de Aflev.
60. Matthes, *De vier Heemskinderen*.
61. Meijer, *History of the English literature*.
62. John Stuart Mill, *Staathuishoudkunde*, door Mr. J. Oppenheim.
63. Wijnne, *Geschiedenis*.
64. Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*.
65. Chambers, *Cyclopaedia of English Literature*, 2 dl.
66. Mad. Guizot, *L'Ecolier*, 2 dl.
67. Stahl, *Le nouveau Robinson Suisse*.
68. Ida Pfeiffer, *Voyage autour du Monde*.
69. Sandeau, *La Roche aux Mouettes*.
70. Mayne Reid, *Le Roi des Séminoles*.
71. Fénelon, *Les Aventures de Télémaque*.
72. Erckmann-Châtian, *Le Sous-Maître*.
73. " " *Les deux Frères*.
74. Scribe, *Théâtre*, 3 dl.
75. Hoffmann, *Jugendfreund für 1871—1877*, 7 dl.
76. Musæus, *Volksmärchen*.
77. Berlin, *die Natur*.
78. Kotzebue, *Ausgewählte Lustspiele*.
79. Körner, *Sämmtliche Werke*.
80. Routledge, *Every Boy's Annual for 1863, 1864, 1865*, 3 dl.
81. Marryat, *Masterman Ready*.
82. Cooper, *Tales from the Prairies*.
83. Morier, *Hajji Baba of Ispahan*.
84. Bulwer, *The last Days of Pompeii*.

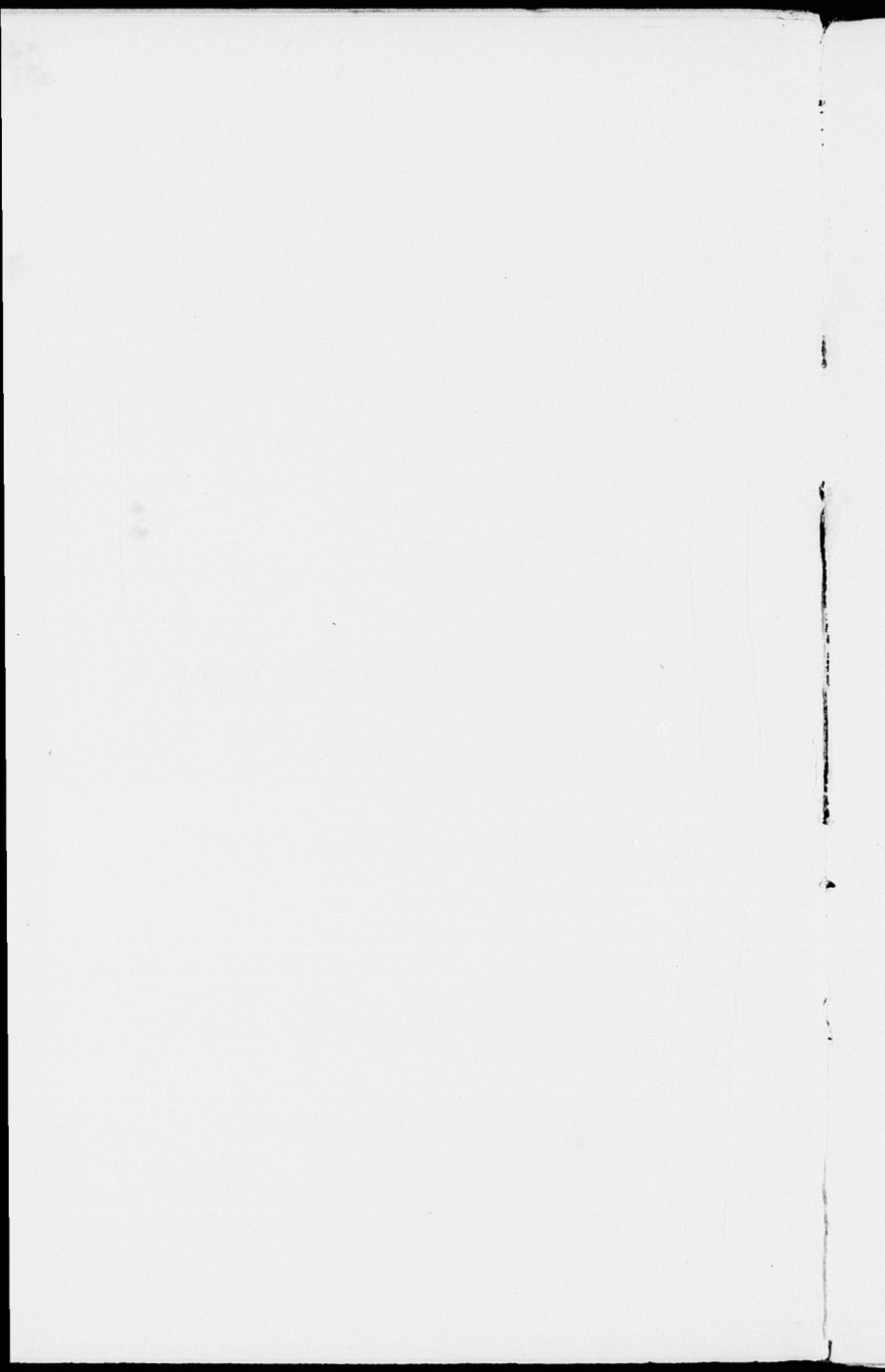
85. Dickens, *Nicholas Nickleby*, 2 dl.
86. Thackeray, *The four Georges en Lovel the widower*.
87. Prescott, *The Conquest of Mexico*, 2 dl.
88. „ *The Conquest of Peru*, 2 dl.
89. Motley, *The Rise of the Dutch Republic*, 3 dl.
90. „ *The History of the United Netherlands*, 4 dl.
91. Gorter, *Letterkundige Studiën*.
92. Van Lennep, *Bokken in 't gesprek*.
93. „ „ *Citaten*.
94. Goeverneur, *Gedichten en Rijmen*.
95. Francken, *Studie van Taal- en Letterkunde als Propaedeusis*.
96. Wijnne, *Historische Waarheid*.
97. Moltzer, *Bilderdijk*.
98. „ *Shaksperé's invloed op het Ned. tooneel*.
99. De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederl. letterkunde*.
100. Leopold, *een Stentel*.
101. Matthes, *Brandt's leven van Hooft*.
102. Van Milligen, *de Nederl. Staatsburger*.
103. Rijkens, *Aardrijkskunde van Nederland*.
104. Longfellow, *Flower-de-Luce en Three books of song*.
105. Sheridan, *Dramatic Works*.
106. Marryat, *the Settlers*.
107. „ *the Children of the New Forest*.
108. Bulwer, *Night and Morning*.
109. „ *Pelham*.
110. Bulwer, *Ernest Maltravers*.
111. Macé, *Histoire d' une Bouchée de Pain*.
112. Scott, *the Bride of Lammermoor*.
113. „ *the Heart of Mid-Lothian*.

114. Ebers, *eine Aegyptische Königstochter*, 3 dl.
115. Freytag, *Soll und Haben*, 2 dl.
116. Scheffel, *Ekkehard*.
117. Langl, *Bilder zur Geschichte*, 28 platen met tekst.
118. Von der Launitz, *Wandtafeln zur Veranschaulichung antiken Lebens und antiker Kunst*, 12 platen.
119. Conze, *Heroën und Göttergestalten*.
120. Guhl u. Koner, *das Leben der Griechen und Römer*, 3 ex.
121. Du Rieu, *Romae Veteris Ichnographia*.
122. Addison, *the Spectator*.
123. *Zeitschrift für das Gymnasial-wesen*. 1873—1875.
124. Leemans, *Bathmense Muurschilderingen*.
125. Saint-Marc Girardin, *Cours de Littérature dramatique*.
126. Guizot, *Méditations et Etudes Morales*.
127. Tross, *Blumenlese Holländischer Gedichte, übersetzt*.
128. Bungener, *Calvin*.
129. „ *Un Sermon sous Louis XIV.*
130. Verne, *Le Pays des Fourrures*, 2 dl.
131. Havard, *les Frontières Menacées*.
132. Erckmann-Châtrian, *Histoire d'un Paysan*.
133. Boissier, *Cicéron et ses Amis*.
134. De Bréhat, *Aventures d'un petit Parisien*.
135. Scott, *the Talisman*.
136. Malot, *Romain Kalbris*.
137. Schmidt, *Homer's Odyssee*.
138. Swift, *Gulliver's Travels*.

De Rector van het Gymnasium,

J. L. SIRKS.

ASPASIA VAN MILETE.

Aspasia van Milete,

DOOR

H. HERMANS,

Praeceptor aan het Gymnasium

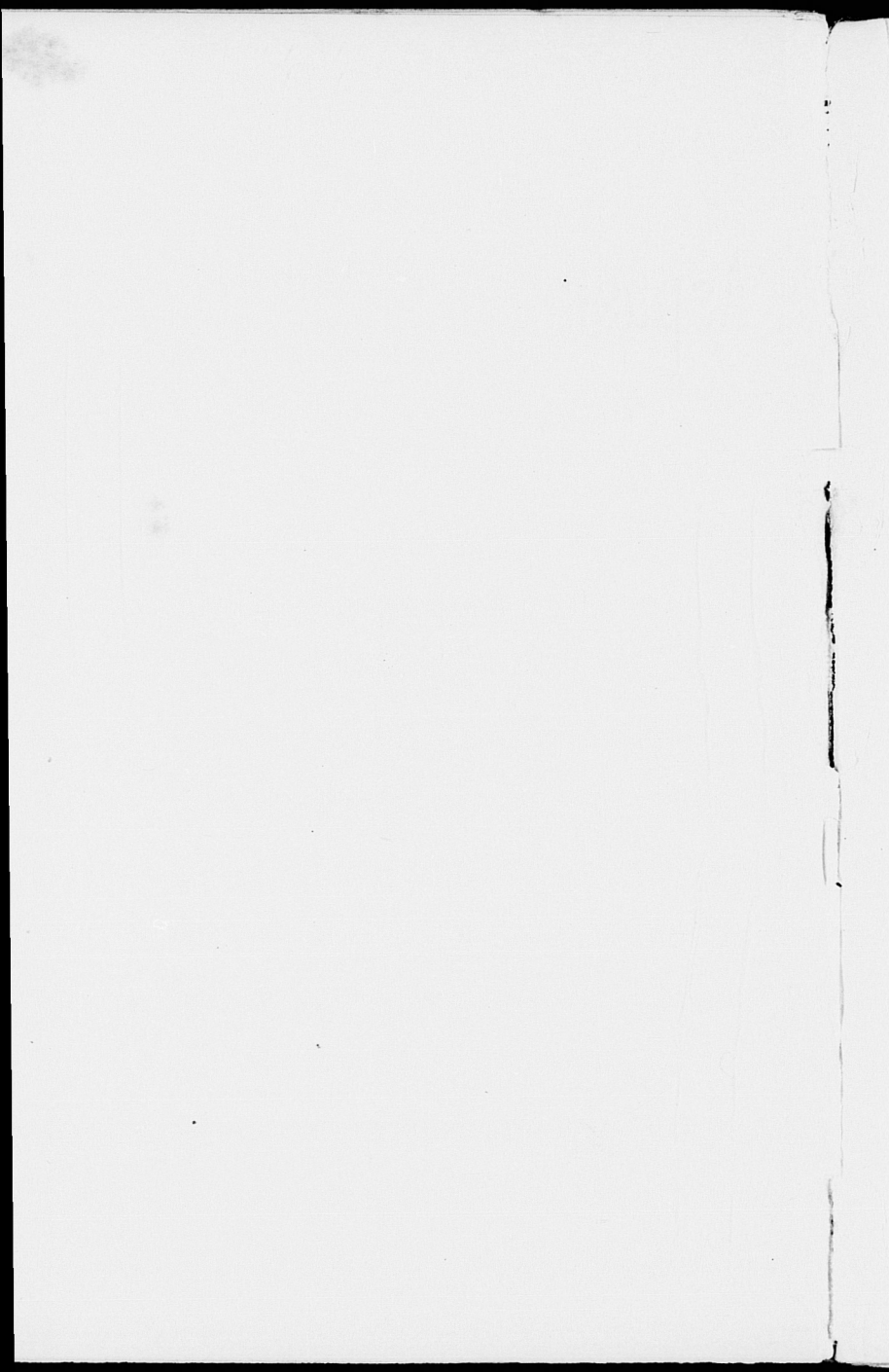
TE

GRONINGEN.

GRONINGEN,

I. OPPENHEIM.

1878.

Wie Scheffel's Ekkehard gelezen heeft, zal zich herinneren, dat in de inleiding tot dat werk niet zeer vleiend wordt gesproken over de wetenschappelijke beoefenaars der geschiedenis. Zoo b. v. in 't geen de schrijver verhaalt van een tocht, door hem in vroegere jaren, in gezelschap van eenige vrienden, door de Romeinsche Campagna gedaan ¹⁾. Zij hadden toen eens overblijfselen van een oud grafteeken aangetroffen, en daaronder een hoop van stukjes mozaïekwerk, die blijkbaar van het voetstuk afkomstig waren. Er was een levendig gesprek daarover ontstaan, wat de verstrooide steentjes in samenhang mochten hebben voorgesteld. Een van de tochtgenooten, een oudheidkundige, had de stukken afzonderlijk tegen het licht gehouden om te onderzoeken, of ze uit wit of uit zwart marmer bestonden; een ander, die zich met historische studie kwelde, geleerd gesproken over de grafteekens der ouden; maar een derde, op een hoek van het voetstuk paardevoeten en gedeelten van een wagenrad bespeurd hebbende, had zijn schetsboek voor den dag gehaald en een trotsch vierspan van snuivende rossen met kampvechters geteekend. Hem stond het geheel reeds lang levendig voor den geest, toen de anderen nog steeds over woorden beuzelden. „Bei jener Gelegenheit,” luidt de moraal, „war einiger Aufschluss zu gewinnen über die Frage, wie mit Erfolg an der geschichtlichen Wiederbelebung der Vergangenheit zu arbeiten sei.” Met allen eerbied voor het talent van Schef-

fel, wiens Ekkehard ik met het grootste genoegen heb gelezen en herlezen, meen ik toch tegen zijne zoo even vermelde beschouwing protest te moeten aantekenen. Daargelaten, of de oudheidkundige en de geschiedvorschcr van Scheffel's gezelschap als typen mogen gelden, komt de meening van den schrijver blijkbaar hierop neer: de archaeologen en historici blijven te veel bij het detailonderzoek staan; zij geven geen geheel; zij moesten liever, gedragen op de vleugelen der phantasie, de leenten, die de overblijfselen van het verledene meestal vertoonen, aanvullen en een aanschouwelijk geheel voor oogen tooveren: liever een historischen roman schrijven dan de dikwijls fragmentarische resultaten van hun onderzoek eenvoudig meê te deelen.

Ik kan mij zeer goed voorstellen, dat zelfs genoemde oudheidkundige en geschiedvorschcr behagen schepten in de teekening van hun reisgenoot als kunstgewrocht; maar, wanneer deze hen daardoor meende te helpen om eene levendige voorstelling te verkrijgen van het monument, waartoe die stukken en brokken eens hadden behoord, heeft hij zich stellig vergist. Verondersteld, dat de kunstenaar toegerust was met eene genoegzame kennis van de oudheid, dan heeft hij toch niet eene schets willen ontwerpen van dat bepaalde monument, waarvan eenige overblijfselen voor hem lagen (wat hem stellig evenmin mogelijk was als zijn geleerde vrienden); neen: wat hij zag, riep in zijn geest eene voorstelling van paarden en wagens, met al wat men in eene Romeinsche renbaan aanschouwde, in 't algemeen in het leven, en deze wilde hij in zijne teekening teruggeven. De kunstenaar vraagt, hetzij hij zijne stof aan historie of ervaring ontleent, in de eerste plaats, wat schoon is; wat met zijne voorstelling daarvan niet strookt, laat hij weg of wijzigt hij; hij geeft de werkelijkheid terug zooals hij haar wenscht, hij verbetert haar,

hij idealiseert. De man der wetenschap daarentegen vraagt allereerst, wat waar is; hij geeft de werkelijkheid terug, niet zooals hij haar wenscht, maar zooals hij haar waarneemt. Het werk van den kunstenaar moet, om aan de eischen van het schoone te beantwoorden, eenheid en volledigheid bezitten; dat van den geleerde kan, als teekening van de slechts stuksgewijs bekende werkelijkheid, niet anders dan onvolledig zijn. Het spreekt vanzelf, dat we dus niet de door Scheffel aanbevolen wijze van „Wiederbelebung der Vergangenheit” kunnen goedkeuren, noch met hem den historischen roman het recht meenen te mogen toekennen om te verlangen als „ebenbürtiger Bruder der Geschichte” 2) erkend te worden. Daarvoor bestaat geen reden: zij zijn geen familie.

Dat echter daarmee aan het letterkundige genre, waartoe werken als Scheffel's Ekkehard, Hamerling's Aspasia en Wallis' „In dagen van strijd” behooren, volstrekt niet het recht van bestaan ontzegd wordt, behoef ik niet opzettelijk te verzekeren. Wie in de overblijfselen van het verledene de stof vindt, waarin hij zijne idealen kan uitdrukken, hij ga gerust zijn gang. Maar hij kieze eene stof, die zich laat kneden. Hij bepale zich in de keuze daarvan bij de toestanden, en wachte zich bekende historische personen te laten optreden, die in de voorstelling van alle deskundige lezers een bepaalden vorm hebben gekregen. Doet hij het laatste wel, dan vervalt hij licht tot een dezer twee fouten. Houdt hij zich nauwgezet aan de historie, dan zal het hem bezwaarlijk gelukken poëtische figuren te verkrijgen; gaat hij daarentegen de historische personen daartoe veranderen, dan maakt hij zich schuldig aan het vervalschen der geschiedenis. Meent men, dat deze toch slechts eene „herkömmliche Zusammenschmiedung von Wahrem und Falschem” is, zooals Scheffel in

1855 oordeelde ³⁾, dan kan van vervalsching wel is waar bijna geen sprake meer zijn, maar dan heeft de romanschrijver toch nog altijd te kampen met het vooroordeel van hen, die het ongeluk hebben van die overgeleverde samenflansing iets in hun geheugen te hebben behouden, en zoo dwaas zijn daaraan nog eenige waarde te hechten, zoolang hun geen gronden voor eene andere voorstelling geleverd worden. Zelden doet zich echter het geval voor, dat in een historischen roman alleen historische personen optreden, maar even zelden, dat ze geheel ontbreken. Slechts enkele schrijvers zijn zoo voorzichtig geweest alleen denkbeeldige figuren eene plaats in hunne werken te geven, of op zijn hoogst aan de overlevering namen te ontleenen, waarbij de historiekennner zich niets denkt, omdat van de dragers daarvan niets bepaalds bekend is. Zoo heeft onze v. Limburg Brouwer gedaan in zijn Diophanes; zoo ook Scheffel nagenoeg in zijn Ekkehard. Afgezien van het talent dier schrijvers, maakt de nauwkeurige kennis, die zij toonen te bezitten van de stof, die ze behandelen, de lezing hunner werken tot een genot, ook voor den besten geschiedkennner, terwijl deze niet geërgerd wordt door van hem bekende personen aanhoudend bijzonderheden te moeten vernemen, waarvan hij nooit gehoord heeft. Die voorzichtigheid wordt op verre na niet altijd in acht genomen. Maar al te dikwijls bestaan de historische romans uit een hinderlijk mengsel van historie en phantasie. Om mij slechts tot de besten, waarvan ik mij iets herinner, te bepalen: den laatsten roman van Wallis zou ik met veel grooter genoegen gelezen hebben, wanneer eene Margaretha van Parma of een Willem van Oranje daarin in 't geheel niet voorkwamen. Veel erger is dit echter het geval met Hamerling's Aspasia. Evenals in Wallis' werk worden hier historische en fictieve personen bijeen gevonden. Maar,

terwijl in den roman der Nederlandsche schrijfster aan Margaretha, Oranje enz. een bescheiden plaatsje is gegeven, heeft men in het werk van den Oostenrijker bijna aanhoudend namen van personen voor oogen, waarvan ieder, die iets van historie weet, niet slechts heeft gehoord, maar waarvan hij zelfs eene vrij bepaalde voorstelling heeft. „Aspasia” bevat toch niet alleen de historie dezer vrouw, maar behandelt zoo goed als het geheele leven van Pericles en zijn tijdgenooten. En wie zal nu gaarne over personen, waarvan hij iets met zekerheid weet, verhalen hooren, waarvan hij stellig weet, dat ze ver dicht zijn?

Nu is het vrij overbodig op te merken, dat het plastisch talent en de heerschappij over de taal van den dichter van „der König von Sion” en „Ahasver” een aesthetisch genot schenken, ter wille waarvan men gaarne de zonden, tegen de historische Muze begaan, vergeeft. Maar zonden blijven het, al zijn ze ook grootendeels door de economie van het werk en de ideale voorstelling van den dichter noodzakelijk geworden en in zooverre te verontschuldigen. Het is echter juist wegens de noodzakelijkheid van dergelijke gebreken, dat de historische roman niet als een passende, veel minder als de meest passende vorm mag worden beschouwd ter mededeeling van historische waarheid.

Wie in der daad eerbied heeft voor werkelijkheid op historisch gebied, zal niet alleen het geringste, dat de overblijfselen uit eene merkwaardige periode van het verledene, kritisch gezuiverd, aanbieden, waardeeren, maar ook, wanneer de bronnen weinig opleveren, met dat weinige tevreden zijn; enkele flauwe lijnen, die naar het origineel zijn geteekend, zullen hem liever zijn dan het met de

helderste kleuren geschilderde beeld der latere vervalschte overlevering.

't Is mijn plan van de vrouw, waarnaar Hamerling zijn roman heeft genoemd, de geschiedenis te behandelen. Eene levensbeschrijving, die op den naam van volledigheid zou kunnen aanspraak maken, is van Aspasia niet te geven. Toch zijn er enkele trekken van haar persoonlijkheid in de nog bestaande geschriften der ouden bewaard gebleven, die, zorgvuldig bijeengezocht en in het licht geplaatst, dat onze kennis van haar tijd in 't algemeen aanbiedt, voldoende zijn om ons eenigszins eene voorstelling van het leven dier ongetwijfeld merkwaardige vrouw te verschaffen.

In de volgende bladzijden heb ik beproefd meê te deelen, hoe dit kan geschieden en welk resultaat men dan verkrijgt ⁴).

De berichten over Aspasia worden gevonden bij schrijvers van zeer uiteenlopende tijden en zeer verschillend gehalte. Wij dienen dus met het gebruik van die berichten zeer voorzichtig te zijn en de waarde daarvan zoo nauwkeurig mogelijk te bepalen. Om den lezer nu in staat te stellen de stof, die we moeten onderzoeken, te overzien, wil ik hier een kort verhaal van het leven van Aspasia laten volgen, zooals zich dat uit die verschillende bronnen laat samenstellen, wanneer men⁸, zonder eenige kritiek uit te oefenen, de daarin over haar gevonden berichten zoo goed mogelijk tot een geheel verbindt ⁹).

Aspasia werd te Milete geboren. Haar vader heette Axiochus. Zij kwam te Athene in den tijd, toen deze stad haar toppunt van macht en aanzien reeds bijna had bereikt onder de leiding van den genialen Pericles. In welk jaar zij van woonplaats veranderde, wordt niet vermeld. Wat haar daartoe bewoog, wordt ook niet duidelijk opgegeven. Volgens sommigen zou het succes van hare landgenoot, de hetaere Thargelia, haar bewogen hebben het voorbeeld van deze te volgen. Die Thargelia had eenige jaren te voren veel van zich doen spreken door haar omgang met vele aanzienlijke Grieken, in de Jonische steden van Klein-Azië, die, door haar schoonheid en beschaving betooverd, zich door haar hadden laten winnen voor den Perzischen koning. Evenals Thargelia nu zou Aspasia voornamelijk het oog gehad hebben op mannen van beteekenis, en die waren in dien tijd te Athene zeker het meest te vinden. Van haar schoonheid vinden we bij de ouden niets vermeld; des te meer echter van hare buitengewone ontwikkeling. Weldra stond zij dan

ook te Athene bekend voor eene vrouw, die zich met wijsbegeerte, welsprekendheid en staatkunde bezig hield, en trok zij daardoor de aandacht der aanzienlijkste en meest ontwikkelde Atheners. Socrates bezocht haar nu en dan met zijne leerlingen. In een der dialogen van Plato noemt Socrates haar als zijne leermeesteres in de welsprekendheid. Uit de geschriften van Xenophon blijkt, dat Socrates veel gewicht aan haar oordeel hechtte; zoo spreekt hij b.v. over haar als iemand, die beter dan iemand anders over de plichten en vereischten eener huisvrouw kon oordeelen. Ook Pericles kwam met haar in kennis. Ja zelfs brachten hare bezoekers hunne vrouwen tot haar om haar te hooren spreken. Deze onderscheiding was des te grooter, omdat zij eene hetaere was, en dus tot die klasse van vrouwen behoorde, met welke de Atheensche matrones dikwijls de genegenheid harer mannen moesten deelen. Ja, niet alleen was zij zelve eene hetaere, maar zij stond ook nog aan het hoofd eener inrichting, waarin zij jonge meisjes voor het hetaerenbedrijf opleidde; en deze inrichting zou, volgens Athenaeus, zoo gebloeid hebben, dat geheel Griekenland daardoor met een heirleger van hetaeren overstromd werd. Dat zij met haar plan, om de invloedrijkste personen aan zich te verbinden, althans in één geval, uitstekend slaagde, blijkt bovenal uit haar betrekking tot Pericles. Volgens sommigen, zooals Plutarchus ons mededeelt, hadden, evenals bij anderen, Aspasia's talenten zijne belangstelling voor haar persoon opgewekt. Plutarchus geloofte echter, dat bij Pericles meer de liefde in het spel was. Pericles was gehuwd met eene zijner verwanten, die vroeger de vrouw geweest was van zekeren Hipponicus. Uit het huwelijk met dezen was de later om zijn rijkdom zoo bekend geworden Callias geboren; zij schonk Pericles twee zoons: Xanthippus en Paralus. Maar

daar Pericles met deze vrouw geen goed leven had, of, zoals ook wel gemeld wordt, wegens zijne genegenheid voor Aspasia, scheidde hij zich van zijne vrouw en liet haar, met haar eigen goedvinden, met een ander huwen, terwijl hij de kinderen bij zich hield. Hij nam daarop Aspasia tot vrouw, die hij hartstochtelijk beminde. Naar de markt gaande of te huis komende verzuimde hij nooit haar teeder te omhelzen. Geen wonder, dat zulk eene vrouw een niet geringen invloed op den grooten staatsman uitoefende. Niet alleen schreef men haar een aandeel toe aan de toespraken, die Pericles tot het volk hield, maar zelfs de gewichtigste politieke gebeurtenissen werden met haar betrekking tot hem in verband gebracht. Zoo zou Pericles in het jaar 440, toen de Milesiërs, de landgenooten van Aspasia, in een oorlog met Samos het onderspit gedolven hebbende, zich tot Athene om hulp wenden, en de Samiërs weigerden aan Athene's eisch te voldoen om de vijandelijkheden te staken, aan Samos, alleen om Aspasia te believen, den oorlog hebben laten verklaren. Ook tot den grootsten oorlog, dien de Grieken ooit gevoerd hebben, den Peloponnesischen, oordeelde men, dat zij middellijk aanleiding gegeven had. Volgens Aristophanes hadden eenige dronken Atheensche jongelieden eene zekere Simaitha aan de Megariërs ontroofd; dezen hadden weêrpraak genomen door twee meisjes aan Aspasia te ontvoeren. Naar aanleiding daarvan zou Pericles het bekende besluit (dat werkelijk tot het uitbreken van den oorlog heeft medegegwerkt) tegen Megara tot stand gebracht hebben, waarbij alle handel en verkeer tusschen Attica en Megara werd verboden.

Bij de onbepaalde vrijheid, die het tooneel in dien tijd bijna voortdurend genoot, en de politieke strekking, die de stukken der komediedichters meestal hadden, kon

Aspasia evenmin als Pericles voor hunne spotternijen bewaard blijven. De invloed eener vreemdelinge op Athene's eersten burger en de volgens de Atheensche instellingen onwettige verbindtenis van Pericles en Aspasia boden de komedie te schoone stof aan, om haar ongebruikt te laten. Men stelde Pericles voor als een tweeden Heracles, die zich door eene Omphale of Deïanira liet beheerschen. VergelEEK men Pericles bij Zeus, Aspasia was eene Hera, maar eene Hera, door de ontucht in persoon voortgebracht. Het kind, uit hun echt gesproten, verzuimde men niet als bastaard ten toon te stellen.

Toen tegen het begin van den Peloponnesischen oorlog Pericles' macht een tijdlang begon te wankelen, en de tegenpartij hare aanvallen niet alleen op zijn persoon, maar op al, wat hem dierbaar was, richtte, werd ook Aspasia niet gespaard. De komediedichter Hermippus diende eene aanklacht tegen haar in, waarbij zij beschuldigd werd, dat zij tegen den staatsgodsdienst gezondigd had en den onzedelijken omgang van Pericles met vrijgeborene vrouwen bevorderde. Pericles trad zelf als haar verdediger op. Onder tranen smeekte hij de rechters om hare vrijspraak, en hij was zoo gelukkig deze te verwerken. Voor dezen smaad viel hem later eenige vergoeding ten deel. Op zijn voorstel was, zooals Plutarchus verhaalt, ettelijke jaren vroeger bepaald, dat slechts kinderen van ouders, die beide van Atheensche afkomst waren, als wettig en zoo als Atheensche burgers zouden worden beschouwd. De zoon van Aspasia was dus onwettig en had geen aanspraak op de burgerrechten. Toen nu de storm tegen Pericles was bedoord en de ongelukken, die zijn huis troffen, vooral de dood zijner beide wettige zonen, medelijden opwekten, besloot men aan zijn verzoek, om bovengenoemde wet op te heffen, te voldoen, en

zoo zijn uit het huwelijk met Aspasia geboren zoon als wettig te erkennen en dus als burger op te nemen, waarbij hij den naam zijns vaders kreeg. Dit geschiedde kort voor Pericles' dood.

Van Aspasia's geschiedenis na den dood van haar ge-
maal wordt alleen nog vermeld, dat een zekere Lysicles,
een schapenhandelaar, door zijn omgang met haar van een
onbeduidend persoon een man van beteekenis werd. Vol-
gens sommige berichten was zij met hem getrouwd. Over
den tijd van haar dood zwijgt de overlevering.

Als een bewijs van haar beroemdheid verhaalt Plutar-
chus, dat Cyrus de jongere de meest geliefde zijner bij-
zitten, die eigenlijk Milto heette, naar haar Aspasia zou
hebben genoemd.

Ieder, die zulk een verhaal onbevooroordeeld nagaat,
zal eene positie van Aspasia, als we daaruit leeren ken-
nen, op zijn minst vreemd vinden. Een vrouw, die door
een Xenophon met lof vermeldt wordt, door een Socrates
als zijne leermeesteres genoemd en door een Pericles zelfs
tot vrouw genomen werd, zou niet alleen zelf een hetaere
geweesst zijn, maar ook nog het hetaerenleven opzettelijk
bevorderd hebben! Die bevreemding op zich zelf mag
ons wel niet verleiden de overlevering dienaangaande een-
voudig te verwerpen, maar zij doet ons toch onwillekeurig
vragen, wie het waren, die zoo iets berichtten: of zij de
waarheid hebben kunnen zeggen, en of zij dat hebben wil-
len doen. Met andere woorden: de bevreemding wekt
twijfel, en deze leidt tot eene nadere beschouwing der
bronnen. Hiertoe ga ik thans over.

De uitvoerigste berichten over Aspasia treffen we aan
bij Plutarchus. Ofschoon deze schrijver niet minder dan
vijf eeuwen na Pericles leefde, zijn zijne levensbeschrijvingen
toch eene onschatbare bron zoowel voor de geschiedenis van

dien tijd als van vele andere tijdperken der Grieksche geschiedenis. Plutarchus toch heeft gebruik kunnen maken van eene menigte schrijvers, die voor ons geheel of gedeeltelijk verloren gegaan zijn. Het is echter jammer, dat zijne zucht tot moraliseeren dikwijls zeer nadeelig gewerkt heeft op de keuze zijner bronnen, terwijl hij zich tengevolge daarvan tevens minder bekommerde om volledigheid en nauwkeurigheid. Dit blijkt vooral daar, waar hij een Herodotus of Thucydides met vrucht had kunnen gebruiken, maar in plaats daarvan de voorkeur heeft gegeven aan latere schrijvers van minder gehalte, maar meer romantischen schrijftrant. Een ander bezwaar is nog, dat we ten opzichte van vele berichten niet eens met zekerheid kunnen bepalen, aan welke bronnen hij ze ontleend heeft. Wel noemt hij dikwijls de namen van door hem gebruikte schrijvers, maar gewoonlijk slechts naar aanleiding van de mededeeling van iets, dat hij òf niet in al zijne bronnen òf niet in alle op dezelfde wijze vermeld vond. Daar wij, wat de geschiedenis van Aspasia aangaat, eerst de oudste getuigenissen moeten raadplegen, maken we voorloopig van Plutarchus' mededeelingen slechts in zooverre gebruik als bij hem aanhalingen uit oudere, ons niet bewaard gebleven schrijvers worden aangetroffen.

Onder de oudste getuigenissen zijn natuurlijk die van tijdgenooten van het meeste gewicht. In de eerste plaats kunnen als zoodanig optreden die van Xenophon en Plato. Beiden waren Atheners. Xenophon was ongeveer 15 jaar oud, toen Pericles stierf; Plato werd omstreeks dien tijd geboren. De eerste kan Aspasia dus zeer goed persoonlijk gekend hebben; de laatste was, zoo hij zelf geene herinnering van haar had, overvloedig in de gelegenheid om van oudere tijdgenooten bijzonderheden omtrent haar te vernemen. In Xenophon's geschriften wordt tweemaal

melding van Aspasia gemaakt, namelijk in den *Oeconomicus* en in de *Memorabilia Socratis*; Plato spreekt op slechts ééne plaats over haar, in den *Menexenus*.

In den *Oeconomicus*, een werkje, dat in den vorm van een dialoog over huishoudkunde handelt, komt het gesprek natuurlijk ook op de huisvrouw. Socrates wijst in zijn gesprek met Critobulus op den invloed, dien de vrouw op de welvaart van een huisgezin kan uitoefenen, en op den plicht van den man om haar door verstandige leiding voor hare gewichtige taak zooveel mogelijk geschikt te maken. „Hebben dan zij, die goede vrouwen hebben”, vraagt Critobulus, „deze zelf daartoe opgevoed?” „’t Zal „het beste zijn dit nader te onderzoeken”, antwoordt Socrates. „Maar,” voegt hij er bij, „ik zal u ook met Aspasia „in kennis brengen, die u dat alles veel beter kan ver- „klaren dan ik.” ⁶⁾ Hij zelf maakt dan niet veel later, in het verhaal van de manier, waarop een zekere Ischomachus met zijne vrouw te werk gegaan was, duidelijk, wat hij onder die opleiding van de vrouw door den man verstaat.

Men heeft wel beweerd ⁷⁾, dat Socrates hier ironisch over Aspasia spreekt. De toon der redeneering doet echter volstrekt niet aan ironie denken; en men zou zulk eene verklaring ook niet aangebracht hebben, als men zich niet had laten leiden door de overweging, dat Aspasia, als hetaere, door Xenophon of Socrates wel niet als autoriteit in dergelijke dingen kon beschouwd zijn. Wij hebben later na te gaan, in hoeverre er reden bestaat Aspasia eene hetaere te noemen. Houden we ons voorloopig aan ’t geen hier staat, dan leert deze plaats ons, dat Xenophon (of Socrates) Aspasia voor eene vrouw hield, die een juist begrip had van huishoudelijke zaken.

In Xenophon’s boekje, dat den titel „Gedenkwartig-

heden van Socrates" draagt, wordt ergens ⁸⁾ gesproken over de beste wijze om vrienden te verwerven. Socrates tracht hier o. a. duidelijk te maken, dat, wie iemand in de vriendschap van een ander wil aanbevelen, zeer verkeerd doet met iets in zijn voordeel te zeggen, dat niet waar is, en beroept zich daarbij op eene uitspraak van Aspasia. Hij had haar namelijk eens hooren zeggen, dat zij, die als bemiddelaarsters voor een huwelijk ⁹⁾ optraden, een heilzamen invloed konden uitoefenen op het tot stand komen van goede huwelijken, wanneer zij bij de mededeeling van goede dingen van en aan de betrokken personen zich aan de waarheid hielden; maar dat het te berispen was, wanneer ze onwaarheid spraken; het gevolg zou toch zijn, dat de bedrogenen niet alleen elkaar, maar ook de bemiddelaarsters zouden haten.

Hieruit blijkt, dat Aspasia door Xenophon beschouwd werd als iemand, die ook huwelijksaangelegenheden harer aandacht niet onwaardig keurde, en wier oordeel over dergelijke dingen wel verdiende gehoord te worden.

De Menexenus bevat eene soort van parodie op de lijkredenen, die te Athene jaarlijks bij de plechtige begrafenis van de in den strijd gevallen gehouden werden. De inleiding bestaat uit een gesprek tusschen Socrates en zijn leerling Menexenus. Er zou den volgenden dag weêr een redenaar door den raad worden benoemd voor zulk eene plechtigheid. Socrates geeft naar aanleiding daarvan eene kritiek van de lijkredenen in 't algemeen, waarbij hij o. a. opmerkt, dat het houden van zulk eene rede niet heel moeilijk is, als men slechts een voldoende voorraad geijkte phrases over de voortreffelijkheid der voorvaderen en hun nakroost ter zijner beschikking heeft. Op Menexenus' vraag, of hij, wanneer de raad hem benoemde, daartoe meende in staat te zullen zijn, antwoordt Socrates zonder

aarzelen: „daarover zou men zich volstrekt niet behoeven
 „te verwonderen, daar ik eene uitstekende leermeesteres in
 „de welsprekendheid heb gehad, die ook andere voortrefte-
 „lijke redenaars heeft gevormd, onder anderen den grooten
 „Pericles.” Menexenus vraagt, of hij Aspasia niet bedoelt.
 „Ja,” zegt Socrates, „en ik heb ook nog van Connus on-
 „derwijs gehad. Deze beiden hebben mij onderwezen, de
 „een in de muziek, de andere in de welsprekendheid. En
 „’t is toch geen wonder, dat iemand, die zulk eene oplei-
 „ding heeft gehad, welsprekend is. Maar zelfs iemand,
 „die minder opleiding gehad had, die in de muziek door
 „Lamprus en in de welsprekendheid door Antiphon den
 „Rhamnusiër onderwezen was, zou toch nog met goed
 „gevolg onder Atheners eene lofredre op Atheners kunnen
 „houden.” Menexenus is benieuwd te hooren, wat So-
 crates zou zeggen, wanneer hij moest spreken, en dan
 antwoordt deze: „van mijzelf niets, maar ik hoorde Aspasia
 „gisteren juist zulk eene lijkrede voordragen. Zij had ge-
 „hoord, dat de Atheners iemand, die over de gevallen
 „moest spreken, zouden kiezen; en nu begon zij er over
 „te spreken, wat men bij zulk eene gelegenheid moest zeg-
 „gen, deels improviseerend, deels bijeenvoegend, wat zij
 „zich uit de lijkrede van Pericles herinnerde, welke zij,
 „naar ’t mij voorkomt, opgesteld heeft.” Als Menexenus ver-
 neemt, dat Socrates zich hare rede nog zeer goed herinnert,
 geeft hij zijn verlangen te kennen om deze van hem te
 hooren, waaraan Socrates voldoet. Deze eindigt met de
 woorden: „Dat is de rede van Aspasia van Milete,” waarop
 Menexenus zegt: „Voorwaar, men mag Aspasia wel ge-
 „lukkig noemen, als zij, eene vrouw, zulke redevoeringen
 „kan vervaardigen.” Na Socrates’ uitnoodiging om, door
 hem naar haar te vergezellen, zich van de waarheid daar-
 van te overtuigen, indien hij hem niet gelooft, antwoordt

Menexenus: „ik heb Aspasia dikwijls ontmoet, en ik ken „haar wel.” „Bewondert gij haar dan niet, en zijt gij haar „nu niet dankbaar voor zulk eene rede?” vraagt Socrates. „Ik ben haar of hem, die voor u die rede heeft gehouden, „zeer dankbaar,” luidt het antwoord, „maar vooral ben ik „hem dankbaar, van wien ik haar nu gehoord heb.”

Nu zijn er wel bezwaren tegen de echtheid van den Menexenus ingebracht wegens eigenaardigheden van stijl en inkleeding en het anachronisme, dat Socrates in of na 387, tot welk jaar de schrijver hem de Atheensche geschiedenis laat verhalen, nog als levend wordt voorgesteld. Deze zijn echter niet van dien aard, dat ze zich niet op eene bevredigende wijze laten oplossen; in elk geval leveren zij geen voldoende grond op, om de echtheid van dit geschrift, dat ook in de Oudheid altijd als een werk van Plato is beschouwd, te betwijfelen.

Wij hebben hier dus omtrent Aspasia een getuigenis van iemand, die of haar zelve of ten minste tijdgenooten van haar moet hebben gekend.

Laat ons zien, in hoeverre dit getuigenis kan bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van Aspasia. Het is duidelijk, dat Socrates hier schertsend spreekt. De spottende, ironische toon, waarop over de redenaars wordt gesproken, doet onwillekeurig aan overdrijving denken in al wat in verband daarmee gezegd wordt. Menexenus toont dan ook wel, dat hij, wat Socrates over Aspasia verhaald heeft, niet geheel als ernstig gemeend beschouwt, wanneer hij, zelfs na Socrates' uitnoodiging om zich in tegenwoordigheid van Aspasia zelve van de waarheid te overtuigen, nog zegt: „ik ben *haar* of hem, die voor u die rede heeft gehouden, zeer dankbaar, maar vooral ben ik *hem* dankbaar, van wien ik haar nu gehoord heb.” Hiermeê drukt

Menexenus blijkbaar de bedoeling van den schrijver uit. Maar wanneer de lijkrede, die Socrates Menexenus laat hooren, niet in ernst aan Aspasia wordt toegeschreven, dan kunnen we ook niet veel gewicht meer hechten aan 't geen over het onderwijs van Aspasia gezegd wordt. Het zal daarom wel het natuurlijkst zijn de woorden van Socrates zoo te verklaren, dat hij haar louter uit scherts eene leermeesteres van Pericles of van zichzelf noemt; en wij hebben dan ook geen reden om aan te nemen, dat zij ooit onderwijs in de welsprekendheid gegeven heeft. Socrates' redeneering laat zich dan aldus vertolken: „het houden „eener lijkrede is niet moeilijk; daarvoor is weinig voorbe- „reiding of studie noodig; ga naar Aspasia, die als vrouw „toch niet opzettelijk haar werk van zoo iets maakt, en gij „zult van haar zulk eene rede nagenoeg even volledig als „van de redenaars op de markt kunnen hooren.” Zoo iets nu zegt men niet van de eerste de beste vrouw. Stelde de schrijver zich Aspasia voor als eene alledaagsche vrouw zonder ontwikkeling, dan zou de scherts toch wat al te lomp en daardoor zonder eenige beteekenis geweest zijn. Wij moeten dus aannemen, dat Aspasia door den schrijver van den Menexenus evenals door Xenophon voor een ontwikkelde en beschaafde vrouw gehouden werd, die met Socrates omgang had; buitendien vernemen we hier, dat ook leerlingen van Socrates zooals Menexenus haar persoonlijk kenden, en dat ook een man als Pericles beschouwd werd als met haar in betrekking te staan.

Eindelijk dient onder de berichten van Aspasia's tijdgenooten, waarvan ons werken zijn bewaard gebleven, nog melding gemaakt te worden van eenige verzen bij Aristophanes. In de Acharniërs ¹⁹⁾ van dien blijspeldichter lezen wij: „eenige beschonken jongelieden stalen eene zekere Si- „maitha uit Megara, en de Megariërs, hierover in woede

„ontstoken, ontroofden Aspasia daarop twee meisjes van dezelfde soort. Zoo kwam de aanleiding tot dezen algemeenen Griekschcn oorlog van drie lichtekooien. Want de „Olympiër Pericles, in toorn ontbrand, bliksemde en donderde en bracht geheel Griekenland in rep en roer. Hij „liet het besluit uitvaardigen, dat de Megariërs noch te „land, noch op de markt, noch ter zee zouden geduld worden. Deze verzochten, toen de honger hen begon te kwelen, de Lacedaemoniërs, dat zij de opheffing van dat besluit zouden trachten te bewerken. Maar wij wilden er „niet van hooren, en toen waren de poppen aan het dansen.”

Ieder begrijpt, dat het den komediedichter met deze verklaring van den oorsprong van den Peloponnesischen oorlog geen ernst kan geweest zijn. Dit blijkt reeds daaruit, dat hij elders ¹¹⁾ een geheel andere aanleiding opgeeft. Maar wij kunnen nog eenigszins nagaan, van welk werkelijk feit de verzen in de Acharniërs eene komische voorstelling geven. Wij weten o. a. uit Thucydides ¹²⁾, dat oneenigheden tusschen Megara en Athene bijgedragen hebben tot het uitbarsten van den oorlog. Megara trachtte door eene vijandelijke houding tegen Athene aan te nemen te toonen, dat het goed Spartaanschgezind was. Daarvan was een volksbesluit van Athene het gevolg, waarbij den Megariërs alle verkeer met de van Athene afhankelijke havens en markten verboden werd; waarop Megara zijne klachten tegen Athene te Sparta met die van Corinthe vereenigde. Onder de vijandelijke handelingen van Megara wordt o. a. opgegeven: het opnemen van weggeloopte slaven. Hierop nu zinspeelt Aristophanes ongetwijfeld, wanneer hij spreekt van meisjesroof. Ofschoon de dichter blijkbaar wel een hooger doel met zijne komedies gehad heeft, was het hem toch in de eerste plaats te doen, om de lachers op zijne zijde te hebben. De verklaring van grootsche ontwerpen

uit nietige beweegredenen levert daarvoor eene zeer geschikte stof op. Men zou dus zeer verkeerd doen met de bijzonderheden, in die verzen vermeld, als historische waarheid te beschouwen. Maar wel mogen we er iets uit afleiden, dat tusschen de regels moet gelezen worden, en waarvan de dichter niet spreekt, omdat hij het bij zijne hoorders als bekend veronderstelde, namelijk dit: dat ieder te Athene wist, dat Aspasia een persoon was, waarin Pericles zeer veel belang stelde.

Ziedaar alles, wat we van tijdgenooten van Aspasia, wier werken nog overig zijn, over haar vernemen.

In de tweede plaats komen in aanmerking die berichten over Aspasia bij latere schrijvers, waarvan uitdrukkelijk vermeld wordt, dat ze geput zijn uit de werken van schrijvers van haar tijd, met opgave van den naam van den schrijver. Zoo wordt met betrekking tot Aspasia herhaaldelijk de leerling van Socrates Aeschines aangehaald, en een enkelen keer Antisthenes, eveneens een discipel van dien wijsgeer, bekend als de stichter der Cynische school. Van beiden worden dialogen genoemd met den titel Aspasia ¹³⁾. Aan het geschrift van dien naam heeft Cicero stellig ontleend, wat hij uit dien schrijver, zonder den titel van het boek te noemen, aanhaalt ¹⁴⁾. Volgens dat citaat werd bij Aeschines het volgende gesprek gevonden, dat Aspasia met Xenophon en zijne vrouw zou gevoerd hebben. „Zeg eens, als 't u belieft,” zegt Aspasia daar, zich tot Xenophon's vrouw wendende, „als eene vrouw in „de buurt beter goud heeft dan gij, wat hebt gij dan het „liefst, het hare of het uwe?” „Het hare” is het antwoord. „En als zij kleedingstukken en andere vrouwelijke sieradiën „van meer waarde heeft dan gij, waaraan geeft gij dan de „voorkeur?” vraagt Aspasia verder. „Aan die der buurvrouw „natuurlijk,” antwoordt de vrouw van Xenophon. „Welaan

„dan,” zegt Aspasia nu, „als zij een beteren man heeft „dan gij, hebt gij dan den uwen het liefst of dien van haar?” Toen bloosde de vrouw van Xenophon. Daarna het gesprek met Xenophon voortzettende, vraagt zij op dezelfde wijze: „wanneer uw buurman een beter paard heeft dan „gij, welk paard hebt gij dan het liefst?” „Het zijne” zegt Xenophon. „En als hij een beter stuk grond heeft, hoe „dan?” „Dan zou ik ook het betere verkiezen,” is het antwoord. „Maar als hij dan eene betere vrouw heeft dan gij, „welke hebt gij dan het liefst?” Toen hield ook Xenophon zich stil. Daarna zeide Aspasia: „daar geen van u beiden „beantwoord heeft, waarop ik juist een antwoord had willen „hooren, zal ik maar zeggen, wat gij beiden denkt. Gij, „vrouw, wilt het liefst den besten man hebben, en gij, „Xenophon, de uitnemendste vrouw. Daarom, indien gij „het niet zoo ver brengt, dat noch beter man noch uitnemender vrouw in de wereld te vinden zal zijn, zult gij „zonder twijfel het meest daarnaar streven, wat naar uwe „meening het beste is, namelijk gij, Xenophon, dat gij de „man van de beste vrouw zijt, en deze, dat zij de vrouw „van den besten man zij.”

't Is duidelijk, dat we hier eene gewone Socratische redeneering hebben, zooals er in de geschriften van Plato en Xenophon vele worden aangetroffen. Deze schrijvers stelden zich (met uitzondering misschien van Xenophon, wat de Memorabilia betreft) daarin meer de mededeeling van hun eigen gedachten dan historische nauwkeurigheid ten doel. Evenals zij schijnt ook Aeschines in den vorm van gesprekken van Socrates en zijne leerlingen zijne denkbeelden te hebben voorgedragen. 't Is dus niet de vraag, of Aspasia werkelijk dat gesprek met Xenophon en zijne vrouw gevoerd heeft, maar wel, waarom haar in zulk een geschrift een dergelijke rol werd gegeven. Het antwoord

kan geen ander zijn dan dit: omdat zij eene zeer ontwikkelde vrouw was, die aan wijsgeerige gesprekken meermalen deelnam evenals Phaedrus, Phaedo, Menexenus en andere personen uit Socrates' omgeving, wier namen aan het hoofd van geschriften van Plato staan.

Op dienzelfden Aeschines beroept Lucianus ¹⁵⁾, een schrijver uit de tweede eeuw na Chr., zich, als hij Aspasia ervaring in staatszaken, politieken takt en scherpzinnigheid toeschrijft.

Plutarchus haalt in zijne berichten over Aspasia Aeschines tweemaal aan ¹⁶⁾. Wanneer hij spreekt over het proces van Aspasia, deelt hij mede, dat Pericles, volgens Aeschines, gedurende zijn pleidooi vele tranen stortte en de rechters om hare vrijspraak smeekte. Een anderen keer verhaalt hij, op gezag van denzelfden schrijver, dat zij na Pericles' dood leefde (of verkeerde) met een schapenhandelaar Lysicles, die door haar een man van beteekenis werd.

Eindelijk treffen we nog een citaat uit een geschrift van Aeschines, Callias getiteld, aan bij den Scholiast op den Menexenus, ter opheldering van het boven daaruit behandelde. Daar vernemen wij, dat zij na Pericles' dood met een schapenhandelaar Lysicles gehuwd was (hij drukt zich dus bepaalder uit dan Plutarchus), dien zij evenals Pericles tot een uitnemend redenaar maakte, en dat uit dat huwelijk een zoon Poristes werd geboren.

Antisthones wordt met betrekking tot Aspasia genoemd door Athenaeus ¹⁷⁾, een schrijver uit het begin van de derde eeuw na Chr., die, met een beroep op hem, meêdeelt, dat Pericles gedurende de verdediging van Aspasia meer tranen vergoot dan toen zijn eigen leven en vermogen (bij de aanklacht tegen hem zelf) op het spel stonden (dus in gewijzigden vorm hetzelfde, wat Plutarchus uit Aeschines aanhaalt); en verder, dat hij, wanneer hij uitging of te

huis kwam, nooit naliet haar te omhelzen, iets, wat door Plutarchus ook wordt verhaald, met de bijvoeging: „zooals „men zegt.”

Wat nu de geloofwaardigheid van bij latere schrijvers voorkomende berichten betreft, waarvan de bron niet met zekerheid is aan te wijzen, maakt het verschil, of er sprake is van feiten, die ieder tijdgenoot kon weten, dan wel van bijzonderheden, waarvan zelfs in haar tijd levende Atheners de waarheid moeilijk konden bewijzen. Wanneer Plutarchus b. v. zegt: „dat zij van afkomst eene Milesische was en „eene dochter van Axiochus, daarover heerscht geen verschil „van gevoelen,” hebben we geen reden aan de waarheid van dat bericht te twijfelen, niet alleen omdat men daarover eenstemmig dacht, maar ook, dewijl ieder dit, althans in vroegeren tijd, gemakkelijk kon onderzoeken en er weinig reden bestond om niet de waarheid te zeggen. Maar als Plutarchus op de aangehaalde woorden laat volgen: „en „men zegt wel, dat zij, het voorbeeld van Thargelia volgende, „zich tot de invloedrijkste mannen wendde,” dan hebben we alle reden om zulk een bericht te wantrouwen, niet omdat slechts sommigen het zeiden, maar omdat men al zeer bezwaarlijk met zekerheid kon weten, door welke motieven zij zich in hare handelingen had laten leiden. Nemen wij dit in aanmerking, dan kunnen we de volgende bij Plutarchus en gedeeltelijk tevens bij anderen gevondene berichten vrij veilig als bouwstoffen voor de geschiedenis van Aspasia beschouwen, vooral ook dewijl ze de boven uit vroegere schrijvers medegedeelde bijzonderheden bevestigen of nader verklaren: Aspasia werd te Milete geboren en was eene dochter van Axiochus; zij maakte te Athene veel naam; Pericles nam, na de ontbinding van zijn eerste huwelijk, haar, de vreemdelinge, tot vrouw; zij werd, toen Pericles' tegenstanders hem tegen het begin van den Peloponnesischen oorlog zooveel

mogelijk zochten te ergeren, evenals hij zelf en zijn vrienden, aangeklaagd, maar zij werd vrijgesproken; iets later, toen Pericles de volksgunst herwonnen had, werd zijn uit de onwettige verbindtenis met Aspasia gesproten zoon, nadat hij de uit zijn vroeger huwelijk geboren wettige zonen door den dood verloren had, als wettig erkend en kreeg den naam van zijn vader ¹⁵).

Maar er worden ook nog andere dingen van Aspasia verhaald. Wij hebben boven reeds gezien, dat Aristophanes van haar naam gebruik maakte op eene wijze, die voor haar niet streefend kon zijn. Hij stond daarin niet alleen. Als vreemdelinge werd zij, zooals de lezer zich uit het vroeger (blz. 7 en verv.) gegeven overzicht van de verhalen omtrent Aspasia zal herinneren, op het tooneel o. a. eene nieuwe Omphale genoemd, met zinspeling op de Lydische koningin, bij wie Heracles zich vernederd had om vrouwelijke werkzaamheden te verrichten. Werd Pericles met den Olympischen Zeus vergeleken, wat lag meer voor de hand dan haar eene Hera te noemen? Dit deed Cratinus reeds omstreeks het jaar 440, maar voegde er de liefelijke uitdrukking „pallakè (bijzit, maîtresse) met hondsoogen” aan toe. Een ander dichter Eupolis sprak in 413 van den jongen Pericles, ofschoon die, zooals we gezien hebben, nog bij het leven zijns vaders als wettig erkend was, als den „nothos” (bastaard); en tot verhooging van het komisch effect noemde hij in verband daarmee de moeder „de pornè” (lichtekooi). Zoo iets laat zich uit den aard der Attische komedie en uit de omstandigheid, dat het huwelijk van Pericles en Aspasia volgens de Atheensche wetten niet rechtsgeldig was, te goed verklaren, om er eenige gevolgtrekkingen uit te maken ten opzichte van de zedelijkheid van Aspasia. Met de namen, haar door de dichters gegeven, werd slechts bij wijze van caricatuur aangeduid,

wat een feit was. Bedenken we, dat de comici in den regel geen onbeduidende personen aantastten, dan zijn die spotternijen eene bevestiging van 't geen ons reeds van elders gebleken is, namelijk dat Aspasia te Athene voor een persoon van beteekenis doorging.

Iets anders is het echter, wanneer Aspasia, zonder dat er sprake kan zijn van komische overdrijving, eene *hetaere* wordt genoemd. Onder die benaming komt zij ook bij nieuwere schrijvers bijna altijd voor; niet slechts die van minderen rang, die, zonder op de bronnen te letten, anderen nageschreven hebben, noemen haar zoo, maar zelfs de eerste vorschers op 't gebied van Grieksche geschiedenis en oudheden zooals Jacobs, Grote, Curtius enz., hoe veel goeds ze overigens ook van haar zeggen, spreken van haar als de *hetaere* Aspasia. Dat zij bij schrijvers van historische romans met dien titel voorkomt, is niet anders dan natuurlijk. Cobet heeft echter reeds in 1836 ¹⁹⁾ de onwaarde van alle berichten der ouden over Aspasia's onzedelijkheid aangetoond en daarbij, hoewel hij 't niet uitdrukkelijk zegt, te kennen gegeven, dat hij Aspasia ook niet als eene *hetaere* beschouwde. Maar vooral in den laatsten tijd zijn er onderscheidene werken verschenen, waarin meer of minder uitvoerig het ongegronde van de qualificatie van Aspasia als *hetaere* wordt aangewezen. Dit is b.v. geschied door Becq de Fouquières in eene aan het leven van Aspasia gewijde, in 1872 uitgegeven monographie, door Filleul in zijn in 1873 verschenen „Siècle de Periclès”, door Adolf Schmidt in een opstel „Perikles und sein Zeitalter” van een in 1874 uitgegeven boek „Epochen und Katastrophen”, maar vooral door den laatste in het in 1877 verschenen eerste deel van een werk, getiteld „Das Perikleische Zeitalter.” Inzonderheid van een aan het laatstgenoemde boek toegevoegden „Anhang”, waarin de schrijver de „Gene-

sis der herkömmlichen Anschuldigungen gegen Aspasia" behandelt, heb ik in de eerstvolgende bladzijden gebruik gemaakt.

Voordat ik verder ga, meen ik dezen en genen geen ondiensst te zullen doen met eenige verklaring te geven van het woord *hetaere*. Hetaere beteekent eigenlijk: *vriendin*, in welke beteekenis het nog bij de oudere dichters voorkomt. Later werd het gebruikt ter aanduiding van personen van eene bijzondere levenswijze, zooals reeds duidelijk blijkt uit daarvan afgeleide werkwoorden, die, althans bij schrijvers van lateren tijd, steeds beteekenen: een ontuchtig leven leiden. Deze hetaeren werden echter doorgaans niet met de *pornai* op ééne lijn gesteld. In eene rede van Demosthenes²⁰⁾ lezen we, dat eenige jonge lieden, toen ze gingen huwen, hunne hetaere verklaarden, dat zij niet wenschten te zien, dat zij tot den rang van eene gewone *pornè* afdaalde. Meestal kan men het woord het best vertalen met: *femme entretenue*. Meermalen werd evenwel ook, al wat men onder den naam van „*femme prostituée*” kan samenvatten, met dien naam aangeduid.²¹⁾ Nemen we het woord in de eerstgenoemde beteekenis, welke was dan de plaats, die vrouwen van die soort in de Atheensche maatschappij innamen?

Bedenkt men, dat de Grieken een bij uitstek zinnelijk volk waren en dat zij over 't geheel minder strenge begrippen hadden over sexueele moraal dan wij, dan behoeft men zich niet te verwonderen, dat de hetaeren in sommige tijden in de grootere steden een zeer belangrijk element in de samenleving uitmaakten. Eene andere vraag is echter, of zij eenigszins geacht waren. Dat er onder de Grieken schrijvers geweest zijn, die het niet beneden zich achtten het leven van de beroemdste hetaeren te schilderen, de zoogenaamde pornographen, bewijst meer, dat er

huis kwam, nooit naliet haar te omhelzen, iets, wat door Plutarchus ook wordt verhaald, met de bijvoeging: „zoöals „men zegt.”

Wat nu de geloofwaardigheid van bij latere schrijvers voorkomende berichten betreft, waarvan de bron niet met zekerheid is aan te wijzen, maakt het verschil, of er sprake is van feiten, die ieder tijdgenoot kon weten, dan wel van bijzonderheden, waarvan zelfs in haar tijd levende Atheners de waarheid moeilijk konden bewijzen. Wanneer Plutarchus b. v. zegt: „dat zij van afkomst eene Milesische was en „eene dochter van Axiochus, daarover heerscht geen verschil „van gevoelen,” hebben we geen reden aan de waarheid van dat bericht te twijfelen, niet alleen omdat men daarover eenstemmig dacht, maar ook, dewijl ieder dit, althans in vroegeren tijd, gemakkelijk kon onderzoeken en er weinig reden bestond om niet de waarheid te zeggen. Maar als Plutarchus op de aangehaalde woorden laat volgen: „en „men zegt wel, dat zij, het voorbeeld van Thargelia volgende, „zich tot de invloedrijkste mannen wendde,” dan hebben we alle reden om zulk een bericht te wantrouwen, niet omdat slechts sommigen het zeiden, maar omdat men al zeer bezwaarlijk met zekerheid kon weten, door welke motieven zij zich in hare handelingen had laten leiden. Nemen wij dit in aanmerking, dan kunnen we de volgende bij Plutarchus en gedeeltelijk tevens bij anderen gevondene berichten vrij veilig als bouwstoffen voor de geschiedenis van Aspasia beschouwen, vooral ook dewijl ze de boven uit vroegere schrijvers medegedeelde bijzonderheden bevestigen of nader verklaren: Aspasia werd te Milete geboren en was eene dochter van Axiochus; zij maakte te Athene veel naam; Pericles nam, na de ontbinding van zijn eerste huwelijk, haar, de vreemdelinge, tot vrouw; zij werd, toen Pericles' tegenstanders hem tegen het begin van den Peloponnesischen oorlog zooveel

mogelijk zochten te ergeren, evenals hij zelf en zijn vrienden, aangeklaagd, maar zij werd vrijgesproken; iets later, toen Pericles de volksgunst herwonnen had, werd zijn uit de onwettige verbindtenis met Aspasia gesproten zoon, nadat hij de uit zijn vroeger huwelijk geboren wettige zonen door den dood verloren had, als wettig erkend en kreeg den naam van zijn vader ¹⁵).

Maar er worden ook nog andere dingen van Aspasia verhaald. Wij hebben boven reeds gezien, dat Aristophanes van haar naam gebruik maakte op eene wijze, die voor haar niet streefend kon zijn. Hij stond daarin niet alleen. Als vreemdelinge werd zij, zooals de lezer zich uit het vroeger (blz. 7 en verv.) gegeven overzicht van de verhalen omtrent Aspasia zal herinneren, op het tooneel o. a. eene nieuwe Omphale genoemd, met zinspeling op de Lydische koningin, bij wie Heracles zich vernederd had om vrouwelijke werkzaamheden te verrichten. Werd Pericles met den Olympischen Zeus vergeleken, wat lag meer voor de hand dan haar eene Hera te noemen? Dit deed Cratinus reeds omstreeks het jaar 440, maar voegde er de liefelijke uitdrukking „pallakè (bijzit, maitresse) met hondsoogen” aan toe. Een ander dichter Eupolis sprak in 413 van den jongen Pericles, ofschoon die, zooals we gezien hebben, nog bij het leven zijns vaders als wettig erkend was, als den „nothos” (bastaard); en tot verhooging van het komisch effect noemde hij in verband daarmee de moeder „de pornè” (lichtekooi). Zoo iets laat zich uit den aard der Attische komedie en uit de omstandigheid, dat het huwelijk van Pericles en Aspasia volgens de Atheensche wetten niet rechtsgeldig was, te goed verklaren, om er eenige gevolgtrekkingen uit te maken ten opzichte van de zedelijkheid van Aspasia. Met de namen, haar door de dichters gegeven, werd slechts bij wijze van caricatuur aangeduid,

wat een feit was. Bedenken we, dat de comici in den regel geen onbeduidende personen aantastten, dan zijn die spottertijen eene bevestiging van 't geen ons reeds van elders gebleken is, namelijk dat Aspasia te Athene voor een persoon van beteekenis doorging.

Iets anders is het echter, wanneer Aspasia, zonder dat er sprake kan zijn van komische overdrijving, eene *hetaere* wordt genoemd. Onder die benaming komt zij ook bij nieuwere schrijvers bijna altijd voor; niet slechts die van minderen rang, die, zonder op de bronnen te letten, anderen nageschreven hebben, noemen haar zoo, maar zelfs de eerste vorschers op 't gebied van Grieksche geschiedenis en oudheden zooals Jacobs, Grote, Curtius enz., hoe veel goeds ze overigens ook van haar zeggen, spreken van haar als de *hetaere* Aspasia. Dat zij bij schrijvers van historische romans met dien titel voorkomt, is niet anders dan natuurlijk. Cobet heeft echter reeds in 1836 ¹⁹⁾ de onwaarde van alle berichten der ouden over Aspasia's onzedelijkheid aangetoond en daarbij, hoewel hij 't niet uitdrukkelijk zegt, te kennen gegeven, dat hij Aspasia ook niet als eene *hetaere* beschouwde. Maar vooral in den laatsten tijd zijn er onderscheidene werken verschenen, waarin meer of minder uitvoerig het ongegronde van de qualificatie van Aspasia als *hetaere* wordt aangewezen. Dit is b.v. geschied door Becq de Fouquières in eene aan het leven van Aspasia gewijde, in 1872 uitgegeven monographie, door Filleul in zijn in 1873 verschenen „Siècle de Periclès”, door Adolf Schmidt in een opstel „Perikles und sein Zeitalter” van een in 1874 uitgegeven boek „Epochen und Katastrophen”, maar vooral door den laatste in het in 1877 verschenen eerste deel van een werk, getiteld „Das Perikleische Zeitalter.” Inzonderheid van een aan het laatstgenoemde boek toegevoegden „Anhang”, waarin de schrijver de „Gene-

sis der herkömmlichen Anschuldigungen tegen Aspasia" behandelt, heb ik in de eerstvolgende bladzijden gebruik gemaakt.

Voordat ik verder ga, meen ik dezen en genen geen ondienst te zullen doen met eenige verklaring te geven van het woord *hetaere*. Hetaere beteekent eigenlijk: *vriendin*, in welke beteekenis het nog bij de oudere dichters voorkomt. Later werd het gebruikt ter aanduiding van personen van eene bijzondere levenswijze, zooals reeds duidelijk blijkt uit daarvan afgeleide werkwoorden, die, althans bij schrijvers van lateren tijd, steeds beteekenen: een ontuchtig leven leiden. Deze hetaeren werden echter doorgaans niet met de *pornai* op ééne lijn gesteld. In eene rede van Demosthenes²⁰⁾ lezen we, dat eenige jonge lieden, toen ze gingen huwen, hunne hetaere verklaarden, dat zij niet wenschten te zien, dat zij tot den rang van eene gewone *pornè* afdaalde. Meestal kan men het woord het best vertalen met: *femme entretenue*. Meermalen werd evenwel ook, al wat men onder den naam van „*femme prostituée*” kan samenvatten, met dien naam aangeduid.²¹⁾ Nemen we het woord in de eerstgenoemde beteekenis, welke was dan de plaats, die vrouwen van die soort in de Atheensche maatschappij innamen?

Bedenkt men, dat de Grieken een bij uitstek zinnelijk volk waren en dat zij over 't geheel minder strenge begrippen hadden over sexueele moraal dan wij, dan behoeft men zich niet te verwonderen, dat de hetaeren in sommige tijden in de grootere steden een zeer belangrijk element in de samenleving uitmaakten. Eene andere vraag is echter, of zij eenigszins geacht waren. Dat er onder de Grieken schrijvers geweest zijn, die het niet beneden zich achtten het leven van de beroemdste hetaeren te schilderen, de zoogenaamde *pornographen*, bewijst meer, dat er

veel van te vertellen viel en dat het publiek zoo iets met graagte las, dan dat men achting voor haar had. Vele van haar hadden hare beroemdheid ook stellig meer te danken aan de betrekking, waarin zij tot aanzienlijke mannen stonden, dan aan hare persoonlijke eigenschappen. Dat er standbeelden ter eere van eenige zijn opgericht en dat eene Phryne Apelles tot model voor zijne Aphrodite Anadyomene diende, laat zich eer uit den zin voor schoonheid van de Grieken verklaren dan daaruit, dat men daardoor hulde had willen bewijzen aan de hetaeren als zoodanig. De geschiedenis der schilderkunst van latere eeuwen levert voorbeelden genoeg op, die zich daarmê laten vergelijken. Men heeft veel gesproken van de ontwikkeling en beschaving der hetaeren, waardoor zij zich gunstig van de gewone Grieksche vrouwen zouden onderscheiden hebben. Het gezellig onderhoud met die vrijer levende dames zou den mannen eenige vergoeding verschaft hebben voor den vervelenden en geestdoodenden omgang met haar eigen vrouwen. De bijzonderheden, die de Grieksche schrijvers ons mededeelen van het verkeer met de hetaeren, pleiten niet voor die beschouwing, maar leeren ons veeleer, dat zinnelijkheid en niets anders de prikkel was, die de mannen dien omgang deed zoeken. Interessant is wat Xenophon ons in de Memorabilia ²²) van een bezoek van Socrates met eenige zijner leerlingen bij de hetaere Theodote verhaalt. Wel houdt hij, zooals we daar lezen, met haar een soort van wijsgeerig gesprek over de beste wijze van vrienden te verwerven, maar de aanleiding tot het bezoek was toch, zooals uitdrukkelijk gezegd wordt, hare hoog geroemde schoonheid. Hij trof het uitstekend, daar zij juist voor een schilder poseerde. En wat nu die beschaving der hetaeren betreft, daarvan levert de Grieksche literatuur al bitter weinig bewijzen op. Eene Leontium moge

zich met de studie der wijsbegeerte bezig gehouden hebben; maar daarvoor was zij ook de geliefde van Epicurus. Uit het gesprek van Socrates met Theodote blijkt niets van bijzondere ontwikkeling van de laatste. Al wat tot het gebied der coquetterie behoorde, hadden zij ongetwijfeld goed geleerd. De geestigheden, die van sommige harer worden vermeld, getuigen dikwijls meer van schaamteloosheid en botheid dan van esprit. De gewetenlooze hebzucht, die haar dikwijls wordt verweten, pleit ook al niet voor fijne beschaving. Van enkele worden trekken van edelmoedigheid en fijn gevoel meêgedeeld, die de zedigste vrouw tot sieraad zouden strekken. Maar waarom zouden ook de Grieken niet hunne dames aux camélias gehad hebben?

Het schijnt dus wel, dat men weinig reden had de hetaeren om hare persoonlijke hoedanigheden achtting toe te dragen. Dat meestal het tegenovergestelde het geval was, komt mij voor vrij voldoende te blijken uit de ruwe manier, waarop men zich tegenover haar meende te mogen gedragen, alsmede uit de hatelijke bijnamen, die aan sommige werden gegeven. Hoe de dichters wel over haar oordeelden, moge blijken uit eene bij Athenaeus gevonden aanhaling uit den komediedichter Anaxilas²³). „Wie „ooit eene hetaere heeft bemind,” heet het daar, „zal geen „verfoeilijker soort van menschen kunnen noemen. Want „wat vreeselijke draak of vuurspuwende Chimaera of Cha- „rybdis of driekoppige Scylla, sphinx, waterslang, leeuwin, „adder of gevleugelde harpye overtreft deze afschuwelijke „soort van wezens?”

Ik geloof daarom, dat, ofschoon de Grieken zeer zeker minder schandelijks zagen in den omgang met zulke wezens dan wij, zooals wel blijkt uit de boven aangehaalde plaats van Xenophon, men daaruit toch volstrekt niet mag be-

sluiten, dat de hetaeren iets, wat men achting zou kunnen noemen, genoten.

Welke gronden zijn nu aan te voeren ten bewijze, dat Aspasia tot die klasse van vrouwen behoorde?

In de geschriften van Xenophon en Plato, in de overblijfselen van die van Aeschines en Antisthenes wordt, zooals we gezien hebben, nooit van haar als hetaere gesproken, terwijl Xenophon, van Theodote melding makende, niet nalaat deze als zoodanig aan te duiden ²⁴). Ook de Scholiasten op Aristophanes en Plato weten niets van eene hetaere Aspasia, maar noemen haar: de vrouw van Pericles. Wanneer we de comici buiten rekening laten, hooren we eerst bij schrijvers na Chr. met minachting over haar spreken. Plutarchus schijnt haar wel eene interessante figuur te vinden, maar hij spreekt op eene wijze van haar, die volstrekt niet van achting getuigt. Het woord *gunaion* (vrouwtje), dat hij, van haar sprekende, bezigt, komt meestal in eene ongunstige beteekenis voor. Maar hij noemt haar nergens uitdrukkelijk hetaere. Bij Athenaeus, die ons in het 13de boek van zijn *Deipnosophistae* (de geleerde dischgenooten) eene ware chronique scandaleuse van Griekenland heeft nagelaten, komt zij nog slechts op ééne van de vijf plaatsen, waar over haar gehandeld wordt, als hetaere voor, en wel in een citaat uit zekeren Heraclides Ponticus ²⁵). De bedoelde woorden zijn deze: „van Pericles „den Olympiër zegt Heraclides Ponticus, dat hij zijne vrouw „uit zijn huis verwijderde en de voorkeur gaf aan een leven „van wellust, dat hij vervolgens samenwoonde met Aspasia „de hetaere van Megara, en het grootste gedeelte van zijn „vermogen aan haar verspilde.” Er worden in de oude literatuur twee schrijvers vermeld, die den naam Heraclides Ponticus droegen. De oudste was een leerling van Plato en leefde dus in de vierde eeuw voor Chr.; deze

wordt meermalen door Plutarchus aangehaald. De andere leefde in den tijd van keizer Claudius. De oudere Heraclides, die zoo goed in de gelegenheid was de waarheid omtrent Aspasia te vernemen en niet de minste reden kan gehad hebben haar eene verkeerde geboorteplaats te geven, kan reeds daarom moeilijk voor den schrijver van het door Athenaeus aangehaalde werk gehouden worden. Daar komt nu nog bij, dat Plutarchus uitdrukkelijk zegt, dat er over de geboorteplaats van Aspasia geen verschil van gevoelen heerschte. Dus moet die Heraclides, die door hem, juist ook in het verhaal van den Samischen oorlog, dat hem aanleiding geeft om over Aspasia te spreken, aangehaald wordt, geschreven hebben, dat zij uit Milete was. De latere Heraclides heeft misschien iets, wat hij b. v. in de Scholiën op Aristophanes van de Megarische Simaitha gelezen had, verward met 't geen hij daaruit over Aspasia kon vernemen. Dat een schrijver van zoo veel lateren tijd, die buitendien zich op zoo schromelijke wijze vergissen kon, niet het minste geloof verdient, zal ieder toestemmen.

Verder wordt er van Aspasia als hetaere gewag gemaakt bij Lucianus, in sommige opzichten den Voltaire van den tijd der Antonijnen, en Alciphron, die in de derde eeuw na Chr. leefde en van wien drie boeken gefingeerde brieven zijn overgebleven. Lucianus vermeldt in een geschrift over het dansen ²⁶⁾, dat Socrates die kunst hoogachtte, dat hij ook wel naar de scholen der fluitspelsters ging en het niet versmaade iets belangrijks van eene *hetaere Aspasia* te leeren; terwijl elders, in een boekje, dat o. a. de gedaanteverwisselingen van een haan beschrijft, deze ook in de gedaante van de *hetaere Aspasia* optreedt ²⁷⁾. En Alciphron laat de hetaere Thaïs aan Euthydemus schrijven ²⁸⁾: „wij (hetaeren) „voeden de jongelingen niet slechter op (dan de sophisten). „Vergelijk slechts de *hetaere Aspasia* met den sophist

„Socrates, en ga dan na, wie van beiden de mannen het „best opvoedde; want als kweekeling van gene ziet gij „Pericles, als leerling van den laatste Critias.” Er zijn twee redenen om de berichten dezer schrijvers over Aspasia alle geloofwaardigheid te ontzeggen: zij beroepen zich op geen enkele bron voor 't geen zij zelf niet konden weten, en uit den aard hunner geschriften blijkt, dat het hun in geen deele om de mededeeling van historische waarheid te doen was.

Eindelijk komt de uitdrukking „hetaere Aspasia” nog voor in het lexicon van Suidas²⁹⁾, die waarschijnlijk eerst in de tiende eeuw na Chr. leefde, maar wiens werk voor ons groote waarde heeft wegens de aantekeningen, die hij gemaakt heeft uit oudere lexicographen, grammatici en andere schrijvers, die later voor een groot deel verloren gegaan zijn. Bij hem nu treffen we twee glossen aan over Aspasia. De eerste is volkomen in overeenstemming met de oudste berichten. De andere is met eenige wijziging overgeschreven uit den Scholiast op Aristophanes. Bij den Scholiast lezen we bij de uit de Acharniërs aangehaalde woorden „Aspasia porna(s) duo” (twee lichtekooien van Aspasia) de volgende aantekening: „met de ééne van deze „had Pericles omgang, en, om haar vertoornd geworden, „stelde hij het besluit tegen de Megariërs voor enz.,” en dan verder: „Aspasia was Pericles' leermeesteres in de wijs- „begeerte en welsprekendheid; later werd zij ook zijne vrouw.” Het eene gedeelte heeft dus op de pornai, het andere op Aspasia betrekking. Deze glosse nu komt bij Suidas in zooverre gewijzigd voor, dat de aangehaalde woorden van Aristophanes veranderd zijn in: „Aspasiai duo hetairai,” d. i. twee hetaeren Aspasia geheeten, waarop dan volgt: „met de eene van deze enz.,” gelijk bij den Scholiast. Door den gen. sing. *Aspasia* als acc. plur. en

pornas duo als appositie daarvan op te vatten en het groffe *pornai* door het meer fatsoenlijke *hetairai* te vervangen, zegt hij van ééne dier Aspasia's, wat door den Scholiast van ééne der *pornai* bedoeld was, waarbij het slot der aantekening: „Aspasia was enz.“, dat den indruk geeft, alsof nog van een derde gesproken wordt, al een gek figuur maakt, terwijl bij den Scholiast het verband aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Tegelijk heeft Suidas daardoor Aspasia den eertitel hetaere gegeven. Of die glosse van Suidas „augenfällig die Hauptstütze der modernen Verläumder Aspasia's" geworden is, zooals Schmidt zegt, durf ik niet beslissen, maar dat zulk een bericht alle waarde mist, is ontwijfelbaar zeker.

Dit is alles, wat ons over Aspasia als hetaere overgeleverd is. De lezer zal het, geloof ik, wel met mij eens zijn, dat er niet de minste reden bestaat, haar op grond van zulke berichten eene hetaere te noemen. — Wij hebben gezien, dat Plutarchus Aspasia nergens hetaere noemt, en dat zij bij Athenaeus slechts eenmaal onder dien naam voorkomt. Plutarchus en Athenaeus verhalen ons echter beiden van haar iets anders, dat, als het eenig geloof verdiende, haar in een nog vrijwat ongunstiger licht zou plaatsen. Bij den eerste lezen we toch ³⁰⁾, dat hare kennissen hunne vrouwen meêbrachten om haar te hooren, „ofschoon zij aan 't hoofd stond van eene onfatsoenlijke in-„richting, daar zij meisjes bij zich had, die een leven als hetaere „leidden." Deze plaats laat zich het best aldus verklaren. Er bestonden te Athene, behalve bordeelen van staatswege, ook dergelijke inrichtingen van particulieren, mannen of vrouwen, als zoodanig *pornoboskoi* geheeten, die meisjes in eigendom hadden, van welker prostitutie zij een bestaan maakten. Zulk eene vrouwelijke *pornoboskos* moet nu, naar 't schijnt, volgens Plutarchus, Aspasia geweest zijn.

Iets dergelijks lezen we bij Athenaeus ³¹). Na over Solon's instelling van openbare bordeelen gesproken te hebben, gaat hij voort: „ook Aspasia, de Socratische, voerde eene „menigte van schoone vrouwen in Griekenland in, en dit „werd overstroomd door hare hetaeren, zooals ook de geestige „Aristophanes aanduidt, zeggende, dat Pericles uit liefde „tot Aspasia en wegens de haar door de Megariërs ontroofde „slavinnen den Peloponnesischen oorlog verwekte”, en dan volgen de reeds door ons besproken verzen uit de Acharniërs. Het blijkt, dat Athenaeus de woorden van Aristophanes letterlijk opvatte. Daarin is sprake van pornai van Aspasia, en dat was Athenaeus bewijs genoeg, dat zij zulke schepsels in haar huis had, die hij dan wel zoo goed is met den naam hetaeren te doopen. Na 't geen boven over Aristophanes' woorden gezegd is, zal het wel onnoodig zijn nog iets te zeggen over de geloofwaardigheid van eene mededeeling, waarvoor zulke stevige gronden worden aangevoerd. Hoe Athenaeus zich het bedrijf van Aspasia voorstelde, is niet recht duidelijk. Het schijnt wel, dat hij haar minder als eene pornoboskos beschouwde dan wel als iemand, die een soort van handel in meisjes, die zij tot hetaere opleidde, dreef, wat voor hare reputatie nog wel zoo erg was. — Hoe Plutarchus aan zijn bericht gekomen is, weten we niet, daar hij geen bron noemt; maar, daar hij, eenige hoofdstukken later, de verzen van Aristophanes aanhaalt en deze „algemeen bekend” noemt, is het niet onwaarschijnlijk, dat ook hij daarop het oog had, maar wegens de bekendheid dier verzen het onnoodig vond zijne bron te noemen. Hij geeft echter door de wijze, waarop hij het feit vermeldt, wel eenigszins te kennen, dat hij het vreemd vond. Het is dan ook zoo onvereenigbaar met al wat we overigens van Aspasia en Pericles weten, ja ook met 't geen Plutarchus zelf van deze personen verhaalt, dat we, lettende op de ellendige toe-

lichting van Athenaeus en het stilzwijgen over dat punt van de andere schrijvers, geloof ik, volkomen gerechtigd zijn het als laster te beschouwen. Pericles, de leider van den Atheenschen staat, die volgens onwraakbare getuigenissen de achting en het vertrouwen van het beste deel van Athene's burgerij nagenoeg aanhoudend genoot, zou zulk eene vrouw bij zich in huis genomen hebben, die het verachtelijkste bedrijf uitoefende, dat men te Athene kende. „Wie seltsam!” roept Schmidt met recht uit, „Aspasia, „die Lehrerin der Weisheit, der Tugend und des ehelichen „Glückes, die Frau des Perikles, soll in ihrem Hause, „soll im Hause ihres Gemahls — denn es handelt sich ja „um die Zeit unmittelbar vor dem Ausbruch des pelo- „ponnesischen Krieges — ein gemeines Gewerbe mit Dirnen „getrieben, ein Bordell gehalten haben, während sie zugleich „die ehrbaren und vornehmen Frauen Athens bei sich „empfang! Und der grosse Perikles wäre selbst im Grunde „nichts anders gewesen als ein — Bordellwirth!”

Hoe slordig latere schrijvers soms bij het te boek stellen van de geschiedenis van Aspasia zijn te werk gegaan, blijkt het allerduidelijkst uit eene plaats van den Scholiast op Aristides, een rhetor uit de tweede eeuw na Chr. Deze verhaalt het volgende van haar ³²⁾: „Aspasia was uit Carië; „gevankelijk weggevoerd, woonde zij te Milete bij een bor- „deelhouder. Zij heette eigenlijk Myrto. Naar Attica ge- „komen, werd zij Aspasia genoemd wegens de vriendelijk- „heid, die zij ieder betoonde.” Xenophon verhaalt in de Anabasis ³³⁾, dat Cyrus de jongere eene bijzit had, uit Phocaea (in Jonië) afkomstig, die na den slag bij Cunaxa door koning Artaxerxes gevangen genomen werd. Plutarchus weet ons nog te vermelden, dat zij Milto (Rosa) heette, maar dat Cyrus haar Aspasia noemde naar de beroemde Aspasia van Milete. 't Is duidelijk, dat door den Scholiast

twee personen van denzelfden naam met elkaâr verward zijn. Milto is natuurlijk bij vergissing in Myrto veranderd. Nadere toelichting is onnoodig.

Wij worden in ons ongelooft met betrekking tot de tegen Aspasia ingebrachte beschuldigingen nog versterkt, wanneer we uit Plutarchus vernemen, dat de Atheners zelf haar bij eene werkelijke aanklacht van onzedelijke praktijken vrij spraken, en dat wel in een tijd, toen Pericles met de vijandige gezindheid van een groot deel zijner medeburgers te kampen had. De komediedichter Hermippus, die Pericles reeds lang met kwaadaardige spotterijen in zijne tooneeldichten vervolgd had, trad eindelijk, misschien in 432, met eene aanklacht tegen Aspasia op, waarin zij niet alleen van vergripen tegen den staatsgodsdienst (asebeia), maar ook van koppelarij (proagogeia) beschuldigd werd. Aan dit laatste misdrijf zou zij zich in zooverre schuldig gemaakt hebben, dat zij ten dienste van Pericles vrije vrouwen bij zich ontving. De rechters hebben haar vrijgesproken, en die vrijspraak pleit, de omstandigheden in aanmerking genomen, voldoende voor haar onschuld. Lateren hebben haar dezen smet ook nooit weêr aangewreven. Wat Hermippus, afgezien van zijn haat tegen Pericles, aanleiding kon geven tot eene dergelijke beschuldiging, zullen we later zien.

Eindelijk worden bij Athenaeus ³⁴⁾ nog eenige aan Aspasia toegeschreven verzen aangehaald, die, zoo ze werkelijk van haar waren, niet voor hare zedelijke reinheid zouden pleiten. Zij troost daarin den door een heftig verlangen naar Alcibiades gekwelden Socrates en wijst hem de middelen aan om den schoonen jongeling voor zich te winnen. Zij vertoont zich hier dus als eene leermeesteres in de liefde en dan wel in die soort, welke, bij de Grieken niet ongewoon, ons onnatuurlijk en afschuwelijk voor-

komt. Het gedicht, dat door Athenaeus niet volledig meê-gedeeld wordt, is een gesprek tusschen Aspasia en Socrates. Nu klinkt het nog al zonderling, dat de dichteres zich zelve sprekende invoert. Maar Athenaeus zegt ook niet eens, dat die verzen door Aspasia vervaardigd waren, maar slechts, dat ze aan haar werden toegeschreven en als zoodanig waren vermeld door Herodicus, een leerling van den grammaticus Crates, die in de tweede eeuw voor Chr. leefde. De vermelding bij een schrijver, die zooveel later leefde, levert natuurlijk vooreerst al niet den minsten waarborg voor de echtheid. Maar wat we van hem hooren, doet ons wantrouwen nog stijgen. Die Herodicus moet eenige boeken geschreven hebben over personen, die in de komedies vermeld werden, alsmede een werk getiteld: aan den bewonderaar van Socrates. Deze laatste titel nu doet denken aan iemand, die geen vriend van den wijsgeer was. Het vermelde gedicht kan in dat werk zeer goed gevonden zijn, en dat zou reden genoeg zijn om aan de echtheid te twijfelen. Buitendien herinneren verscheidene uitdrukkingen zoo sterk aan den Phaedrus, dat het gedicht in alles het voorkomen heeft van eene metrische samenvoeging van eenige reminiscenties uit Plato ³⁵). Zooals men ziet, er bestaat niet de minste zekerheid, dat het gedicht van Aspasia is; veelmeer hebben we alle reden om het als een produkt van een Herodicus of een anderen grammaticus te beschouwen.

Zoo is ons dan gebleken, dat alle aanmerkingen, die men op gezag van de schrijvers der oudheid ooit op de moraliteit van Aspasia heeft gemaakt, zonder eenigen grond zijn, en dat het ontstaan van al de verhalen, die daaromtrent in de bronnen worden gevonden, zich laat verklaren uit de bijzondere positie, die zij in de Atheensche maatschappij innam.

Die eigenaardige positie heeft evenzeer aanleiding gegeven

tot eene overdreven voorstelling van het aandeel, dat zij aan het openbare leven van Pericles zou gehad hebben. In de geschiedenis van alle tijden vinden we niet zelden gewag gemaakt van den invloed, dien zelfs nietswaardige vrouwen op de plannen van groote mannen zouden hebben uitgeoefend. Ik wil nu volstrekt niet beweren, dat zoo iets nooit heeft plaats gehad. Maar in aanmerking genomen, dat het voor vele menschen iets verleidelijks in zich heeft na te sporen, hoe ook de uitstekendsten van ons geslacht aan gewone menschelijke zwakheden onderworpen waren, en buitendien, dat de feiten, waaruit zulks moet blijken, uit hun aard moeielijk te constateeren zijn, moet men zich wel wachten schrijvers, die dienaangaande mededeelingen meenen te kunnen doen, op hun woord te gelooven. Men is niet in gebreke gebleven ook den roem van Pericles op die wijze te verkleinen. Hoe Aspasia min of meer aanleiding tot den Peloponnesischen oorlog zou gegeven hebben, is boven reeds vermeld, en 't is ons gebleken, wat men daarvan te denken heeft. Meer reden had men te veronderstellen, dat zij Pericles tot den in 440 tegen Samos gevoerden oorlog bewogen had. De bewoners van Milete, Aspasia's geboortestad, riepen de hulp der Atheners in tegen Samos. Dat Aspasia de ondersteuning van haar vaderstad niet onaangenaam kon zijn, is natuurlijk. Maar als we bedenken, van hoeveel belang het bezit van Samos, dat wel tot het Atheensche verbond behoorde, maar altijd nog eene zekere zelfstandigheid bewaard had, voor Athene was, en hoe goed eene poging tot onderwerping van dat eiland met de maritieme politiek van Pericles strookte, kunnen we niet aannemen, dat Aspasia's invloed in die zaak veel gewicht gehad heeft. Wij vinden het verhaal bij Plutarchus, en bij Harpocration, een lexicograaf uit de vierde eeuw na Chr. Plutarchus

drukt zich echter niet heel bepaald uit. „Men meent „wel”, zegt hij ³⁶⁾, „dat Pericles ter wille van Aspasia dien „oorlog ondernomen heeft.” Harpocraton ³⁷⁾ zegt zeer bepaald, dat de Samische oorlog haar te wijten was, en beroept zich daarvoor op Duris van Samos. Daar nu Plutarchus in de beschrijving van dien oorlog juist Duris noemt, is het niet onwaarschijnlijk, dat hij die meening omtrent Aspasia ook aan hem heeft ontleend. En dat die Duris, een schrijver uit de derde eeuw voor Chr., Pericles, den man, die zijn vaderland van de onafhankelijkheid beroofd had, niet gunstig gezind was, en dat zulks op zijn werk allicht niet zonder invloed bleef, zouden we wel mogen veronderstellen, al werd het door Plutarchus ook niet uitdrukkelijk gezegd ³⁸⁾. Haat tegen Pericles heeft dus hoogstwaarschijnlijk de voorstelling doen ontstaan, dat Aspasia hem tot iets zou bewogen hebben, waarvoor hij volstrekt geen aansporing noodig had.

Wij dienen dus al de berichten, waarin Aspasia als hetaere of bordeelhoudster wordt voorgesteld, of wel als iemand, die een verderfelijken invloed op de politiek van Pericles uitoefende, als onhistorisch te verwerpen. Wat we dan als echte bestanddeelen van de overlevering omtrent hare geschiedenis overhouden, is in weinige regels te vermelden. Ik zou echter niet rekenen mijn taak eenigszins naar eisch volbracht te hebben, wanneer ik mij tot eene bloote opnoeming van die weinig samenhangende gegevens bepaalde. De enkele bijzonderheden van haar leven, die we als historisch kunnen beschouwen, moeten nader verklaard worden. 't Is toch niet voldoende van historische feiten te weten, dat er geen gegronde reden bestaat om aan de waarheid daarvan te twijfelen. Men wenscht in staat gesteld te worden zich die feiten als natuurlijk voor te stellen. Een menschenleven staat niet op zich zelf; het moet in verband beschouwd

worden met de omgeving, waarin, en met het tooneel, waarop het afgespeeld werd. Zoo moet ook het weinige, dat wij van Aspasia weten, toegelicht worden uit de geschiedenis van haar tijd. Daartoe overgaande, zal ik trachten zooveel mogelijk de vraag te beantwoorden: Wie was Aspasia?

Op de westkust van Klein-Azië, in Lydië en Carië, lagen in de oudheid twaalf Grieksche volkplantingen, welker stichters, hoewel van verschillende afkomst, zich Joniërs noemden. Het heerlijke klimaat, de vruchtbare bodem en de uitstekende natuurlijke havens hadden hen hierheen gelokt, en deze omstandigheden, gevoegd bij de voor het verkeer uitnemende ligging, hadden hunne steden al spoedig tot grooten bloei gebracht. Handel en industrie schiepen hier reeds vroeg rijkdom en weelde, toen in het moederland nog patriarchale armoede en eenvoud heerschten. Achtereenvolgens onderworpen aan de Lydiërs en de Perzen, namen de Joniërs licht iets van hunne beheerschers over, en verloren zoo gaandeweg meer van hun zuiver nationaal karakter. Het verkeer met de Phoeniciërs, dat hen in aanraking bracht met de beschaving van Aegypte en Babylonie, kon almede niet zonder invloed blijven op hunne zeden en beschaving. Daardoor werd een soort van cosmopolitisme in 't leven geroepen, waardoor zij zeker vele goede oude gewoonten verloren, maar dat hen tevens deed breken met menig voor ware ontwikkeling hinderlijk vooroordeel. Hier nu deden zich dezelfde verschijnselen voor,

die we overal aantreffen, waar een hooge trap van beschaving is bereikt: aan den eenen kant zedenbederf, maar aan de andere zijde de heerlijkste ontwikkeling van alle krachten van den menschelijken geest.

Onder de Jonische steden spande Milete langen tijd de kroon. Er worden niet minder dan 80 volkplantingen van haar vermeld; zij kon eene oorlogsvloot van 100 schepen in zee brengen. Haar bloeitijd valt in de zevende en zesde eeuw. Na de mislukking van den Jonischen opstand in 494 door de Perzen verwoest, moest zij haar rang aan Ephesus afstaan. Dat Milete echter ook in de vijfde eeuw nog niet zonder beteekenis was, kan men daaruit opmaken, dat het in 440 een oorlog durfde ondernemen tegen Samos, dat toen naast Athene de eerste zee-macht van Griekenland was. Eerst de verwoesting der stad door Alexander voltooide hare vernedering.

Welk een krachtig leven des geestes zich te Milete ontwikkelde, moge daaruit blijken, dat het de geboorteplaats was van de drie eerste vertegenwoordigers der Jonische wijsbegeerte. Thales, die het eerst eene poging deed om alles uit één grondbeginsel te verklaren, Anaximander en Anaximenes, die op hunne wijze zijn werk voortzetten, werden te Milete geboren en leefden daar in de zesde eeuw voor Chr. Evenzoo de logographen Cadmus en Hecataeus, de voorloopers van de eigenlijke geschiedschrijvers. Ook Hippodamus, een wijsgeerig gevormd architect, die omstreeks het midden der vijfde eeuw te Athene kwam, was een Milesiër. Maar ook zedenbederf bleef niet uit. Milete werd als een leerschool van onzedelijkheid voor Athene beschouwd. Liefdesgeschiedenissen van onkieschen inhoud waren in de oudheid bekend onder den naam van Milesische fabelen.

Hier nu zag Aspasia het levenslicht, en hier werd zij

opgevoed. Zij was dus in hare jeugd ruimschoots in de gelegenheid zich de beschaving en ontwikkeling van dien tijd eigen te maken. Hare sexe was daarvoor in Jonië niet in die mate een hinderpaal als elders, daar de Jonische vrouwen eene buitengewone vrijheid genoten en meer dan hare overige Grieksche zusters aan het openbare leven deelnamen. De naam van haar vader Axiochus duidt aan, dat hij een Griek was. Of zijn geslacht daar van ouds te huis behoorde, dan wel, of het niet lang te voren van Europa daarheen verhuisd was, weten we niet. Het laatste ware volstrekt niet onmogelijk, daar gedurende de vroegere binnenlandsche oneenigheden Atheners meermalen hun land verlieten en zich naar Klein-Azië begaven. Het voorkomen van den naam Axiochus in de geslachtstafel van Alcibiades zou zelfs kunnen doen denken aan verwantschap van Aspasia met hem, dien zij later als pupil van Pericles in het huis van dezen aantrof. Maar 't is niets meer dan eene veronderstelling; zekerheid bezitten we dienaangaande volstrekt niet.

Van den tijd wanneer Aspasia geboren werd wordt nergens iets vermeld. Nu heeft men wel pogingen gedaan om bij benadering haar geboortejaar te bepalen. Maar het komt mij voor, dat die berekeningen niet veel geven, daar schier geen der gegevens, waarvan men zich hierbij bedient, enigszins vaststaat. Hetzelfde kan gezegd worden van de bepaling van den tijd van hare komst te Athene en van haar huwelijk met Pericles. Becq de Fouquières komt door eene redeneering, waarin hij aanhoudend gemiddelde getallen aanneemt, die bloot als waarschijnlijk kunnen beschouwd worden, tot het resultaat, dat Aspasia's huwelijk met Pericles plaats had omstreeks het jaar 455. Schmidt daarentegen vindt het 't waarschijnlijkst, dat zij tusschen 450 en 448 te Athene kwam, en in 445 met Pericles huwde. Wat we met eenige zekerheid kunnen zeggen, is,

dat hare betrekking tot Pericles in het jaar 440 een feit was, daar zij door Cratinus in een omstreeks dien tijd opgevoerd stuk als Hera en pallakè werd voorgesteld, en de oorlog tegen Samos van dat jaar als haar werk beschouwd werd.

Dat Aspasia van Milete naar Athene verhuisde, kan ons volstrekt geen verwondering baren, wanneer we letten op den tijd waarin zij leefde. Reeds sedert lang hadden nu en dan mannen van hooge ontwikkeling de Jonische steden, waar de Perzische heerschappij steeds drukkender werd, verlaten, om zich naar andere door Grieken bewoonde streken te begeven, waar zij vrijer konden ademen en werken. In het eerst was Beneden-Italië het doel van die verhuizingen. Zoo had reeds in de zesde eeuw Xenophanes van Colophon zich te Elea gevestigd, ongeveer in denzelfden tijd, toen Pythagoras van Samos zich naar Croton begaf. Eerst na den tijd der Perzische oorlogen begon Athene de aandacht te trekken. De naam van de Atheners was door het schitterend aandeel, dat zij aan de zege over den grooten koning gehad hadden, overal, waar Grieken woonden, beroemd geworden. Tevens traden zij na dien tijd een nieuwe periode van ontwikkeling in. De zoo gelukkig gevoerde strijd voor hunne onafhankelijkheid had hun een nieuw bewustzijn van kracht gegeven, dat onwillekeurig aan hun leven en denken eene nieuwe richting gaf en hen behoefte deed gevoelen aan uitbreiding van hun gezichtskring. Geen wonder alzoo, dat het licht, dat begaafde mannen, aangelokt door de zich ras ontwikkelende politieke grootheid van Athene, van alle kanten daarheen kwamen brengen, velen welkom was. Niet lang na den slag bij Salamis kwam Anaxagoras van Clazomenae te Athene en verkondigde daar zijne nooit gehoorde leer van den „noes”, den geest, die de oorspronkelijk ongeordende stof tot kos-

mos had gevormd. Protagoras van Abdera vestigde er zich omstreeks 450. De Eleatische wijsgeer Parmenides bezocht de stad in dienzelfden tijd op het feest der Panathenaeën; zijn leerling Zeno vertoefde er meermalen en telde Pericles onder zijne toehoorders. De schilder Polygnotus van Thasos was sedert 463 burger van Athene, en de architect Hippodamus van Milete kwam er in 't midden dier eeuw. Kortom: Athene werd in dien tijd steeds meer het verenigingspunt van al wat Griekenland uitstekends bezat op het gebied van wetenschap en kunst. Maar ook voor die vreemdelingen, die zich niet met kunst of wetenschap onledig hielden, bezat Athene als woonplaats veel aanlokkelijks. Nergens genoten zij meer vrijheid en veiligheid. Voor de uitoefening van handel en industrie bood geen enkele stad grooter voordeelen aan. Ieder kon hier een bestaan vinden, al ware het ook door op de vloot te dienen³⁹. 't Is natuurlijk, dat het getal der *metoiken* (de vreemdelingen, die zich metterwoon te Athene vestigden) zoo allengs groot werd. Tegen het einde der vierde eeuw v. Chr. moeten zij zelfs meer dan een vijfde gedeelte der bevolking uitgemaakt hebben.

Onder de talrijke vreemdelingen, die zich jaar uit jaar in te Athene vestigden, behoorde dan ook Aspasia. 't Is vrij nutteloos zich in gissingen te verdiepen omtrent de redenen, die er voor hare verhuizing mogen bestaan hebben. Wat we zeker weten, is, dat zij te Athene opzien verwekte door hare van de Atheensche gewoonten afwijkende leefwijze en door hare ontwikkeling. Met de opvoeding der Atheensche vrouwen stond het treurig gesteld. Scholen werden door de meisjes niet bezocht. De moeders waren hare onderwijzeressen, en wat die haar konden leeren, ging stellig weinig verder dan de kennis van de huishouding. Of zij gewoonlijk wel lezen en schrijven leerden, is zeer

te betwijfelen. Een afzonderlijk gedeelte van het huis, de *gunaikouitis*, was het vrouwenpersoneel tot verblijfplaats aangewezen. Overigens is de afzondering, waarin de Atheensche vrouwen leefden, dikwijls overdreven voorgesteld. Het moge voor eene fatsoenlijke vrouw ongepast geweest zijn zich dikwijls buiten hare woning te vertoonen, in elk geval legden de vrouwen wel bezoeken bij elkander af, en vierden zij jaarlijks onderling het feest der Thesmophoriën. Verder waren zij bij de begrafenissen tegenwoordig, hoorden de openbare lijkredenen mede aan en namen deel aan het feest der Panathenaeën. Het verkeer met de mannen was echter zeer beperkt. Wel at de man des huizes gewoonlijk in gezelschap zijner vrouw, maar niet, wanneer er andere mannen tegenwoordig waren. Slechts aan bruiloftsmalen namen mannen en vrouwen samen deel. Werd de vrouw gedurende haar huwelijk alzoo op angstvallige wijze aan het oog van vreemden onttrokken, in nog grootere mate was dit vóór dien tijd het geval. De gelegenheid tot kennismaking voor jonge lieden van beiderlei sexe was ten gevolge daarvan zeer gering. Voor het sluiten van een huwelijk onderhandelde de vader of, bij ontstentenis van dezen, de grootvader of oudste broeder van het meisje, zonder haar er in te kennen, met haar toekomstigen man. Van den kant van den laatste werd meestal meer gezien op stand en geld dan op de persoon. Het natuurlijk gevolg hiervan was, dat er weinig huwelijken tot stand kwamen, die op wederzijdsche genegenheid berustten, en dat gelukkige huwelijken zeldzaam waren. Nu was de echtscheiding te Athene zeer gemakkelijk, daar, zoodra beide partijen het eens waren, elk huwelijk ten allen tijde kon ontbonden worden, wanneer de man slechts het door de vrouw ten huwelijk aangebrachte teruggaf of daarvan ongeveer 20 proc. rente betaalde. Hoedanig de verhouding

tusschen man en vrouw gewoonlijk was, mogen we niet opmaken uit de overdreven uitdrukkingen van de dichters. Een ernstig gestemd man als Xenophon kan echter wel voor een onverdacht getuige gelden. In den meergemelden *Oeconomicus* van dien schrijver geeft Critobulus te kennen, dat er weinigen zijn, met wie hij minder spreekt dan met zijne vrouw ⁴⁰). In hetzelfde geschrift verhaalt Ischomachus Socrates o. a. het volgende uit het begin van zijn huwelijksleven: „toen mijne vrouw genoeg aan mij gewend „was, dat ik wat met haar kon praten, vraagde ik haar: „„hebt gij er wel eens aan gedacht, waarom ik u tot vrouw „„genomen heb en uwe ouders mij u gegeven hebben?“” Hij wacht haar antwoord niet af, maar ontvouwt haar de gewichtige taak, die zij als huisvrouw te vervullen heeft ⁴¹). Nu zullen wel niet alle Atheensche vrouwen geweest zijn als die van Critobulus en Ischomachus, maar zoo waren er toch zeker niet weinige. Uit alles blijkt, dat de Atheensche vrouw zeer weinig ontwikkeld was, en dat het huwelijk te Athene zeer veel te wenschen overliet. Vooral in den tijd van Pericles openbaarden zich de nadeelen, die uit de verwaarloozing van de opvoeding der vrouw noodzakelijk voortspruiten, op schromelijke wijze. De ontwikkeling van de democratie bracht mede, dat de Atheensche burger steeds meer zich wijdde aan de openbare aangelegenheden, terwijl te gelijker tijd het onderwijs van wijsgeeren en rhetoren in de denkwijze der mannen zulk eene verandering teweegbracht, dat de kloof tusschen mannen en vrouwen steeds grooter werd. Het verkeerde van dien toestand is aan de aandacht van de uitstekendste vernuften van dien tijd niet ontgaan. Xenophon's *Oeconomicus* is voor een deel aan de behandeling van dat punt gewijd, en Plato spreekt meermalen over verbeteringen, die er in de betrekking van de beide geslachten dienen gebracht te worden.

Zoo wil hij b. v., dat jonge lieden meer gelegenheid zal gegeven worden om elkaâr te leeren kennen ⁴²). Dat eene vrouw, die eene geheel andere opvoeding gehad had dan men te Athene gewoon was, en die in beschaving en ontwikkeling voor de eerste mannen van haar tijd niet onderdeed, een zeer gunstigen invloed kon uitoefenen, wanneer het aankwam op verbetering van de opleiding der Grieksche vrouw, ligt voor de hand. En dat Aspasia daarvan inderdaad haar werk maakte, kunnen we, te oordeelen naar 't geen tijdgenooten ons van haar hebben meêgedeeld, niet betwijfelen. Het is toch opmerkelijk, dat zij op de beide plaatsen, waar Xenophon over haar spreekt, juist als deskundige ten opzichte van de aangelegenheden der vrouw, het huiselijk leven en het huwelijk, vermeld wordt, terwijl in het bij Cicero voorkomende citaat uit Aeschines eveneens het huwelijk het onderwerp van het gesprek is, dat zij met Xenophon en zijne vrouw voert. Lezen we nu bij Plutarchus, dat niet slechts Socrates en zijne leerlingen haar bezochten, maar dat kennissen zelfs hunne vrouwen tot haar brachten om haar te hooren, dan behoeven we nog niet te veronderstellen, dat zij voor deze aaneengeschakelde voordrachten hield, maar wel mogen we aannemen, dat die kennissen oordeelden, dat hunne vrouwen iets nuttigs van haar konden leeren. En nu is het zeker niet te gewaagd te gissen, dat het huwelijk en het huiselijk leven, met betrekking waartoe zij door Socrates als autoriteit werd beschouwd, meestal het onderwerp van de gesprekken met hare bezoeksters zal uitgemaakt hebben. Wij zien haar zoo dus werken aan de emancipatie van de Atheensche vrouw.

Zeër dikwijls wordt de naam van Aspasia in vereeniging met dien van Socrates genoemd. Van welken aard de betrekking tusschen die beide personen is geweest, is niet

meer met nauwkeurigheid te bepalen. Zij heet bij Athenaeus ⁴³): de leermeesteres van Socrates in de welsprekendheid; maar 't is hoogstwaarschijnlijk, dat Athenaeus hiervoor geen ander bewijs heeft kunnen aanvoeren dan de woorden van den schertsenden Socrates in den Menexenus van Plato. Wij mogen echter uit zulk eene uitspraak over haar in elk geval wel opmaken, dat zij haar taal zuiver sprak, iets, wat van de Atheensche vrouwen zeker meestal niet gezegd kon worden. Ook komt zij voor met den bijnaam de Socratische ⁴⁴). De reden hiervan is misschien eenvoudig deze, dat zij in de geschriften der Socratici met eere wordt genoemd en o. a. bij Aeschines werkelijk een Socratisch gesprek voert. Op dezelfde wijze laten zich de woorden van den Scholiast op Plato verklaren, als hij haar de leermeesteres van Socrates in de wijsbegeerte noemt. Eenige verzen eener elegie van Hermesianax, een dichter uit het laatst der vierde eeuw voor Chr., zouden aan eene betrekking van meer teederen aard tusschen Aspasia en Socrates kunnen doen denken. „Welk een gloed,” lezen we daar ⁴⁵), „verwekte „de toornige Cypris in Socrates, in hem, dien Apollo „boven anderen wijs had genoemd; de zoete zorgen der liefde „ontwaakten in zijn gemoed, zoo dikwijls hij het huis van „Aspasia bezocht, en hij vond geen uitweg in de rede- „neeringen, wat hem anders zoo goed gelukte”. Socrates kan niet veel ouder dan 20 jaar geweest zijn, toen Aspasia te Athene kwam. Eene verhouding, als in bovenstaande verzen geschilderd wordt, kan dus zeer wel bestaan hebben. Is zoo iets het geval geweest, dan kan het huwelijk van Aspasia met Pericles hem niet aangenaam geweest zijn. Men zou nog verder kunnen gaan, en met Schmidt aannemen, dat sedert dien tijd „eine trübe Wolke unverkennbar „sein ganzes Wesen überzog,” en dat ten gevolge daarvan „die Ader des Herben, des Spöttischen und Ironischen,

„die vielleicht ihm gar nicht angeboren war, so kräftig „anschwoll.“ Maar nu ziet het gedicht van Hermesianax er niet naar uit, om aan de daarin vermelde feiten veel geloof te schenken. Het bevat eene beschrijving van de macht der liefde; en dat vervaardigers van zulke gedichten het met historische waarheid niet al te nauw nemen, is ieder bekend.

Aspasia kan nog niet vele jaren te Athene geweest zijn, toen zij met Pericles, nadat deze zich van zijne eerste vrouw gescheiden had, huwde. Het huwelijk van Pericles met die eerste vrouw was niet gelukkig geweest. Deze vrouw, wier naam onbekend is, vroeger met den rijken Hipponicus gehuwd geweest zijnde, maar van dezen gescheiden, was hoogstwaarschijnlijk meer weelde gewoon dan de middelen van Pericles toelieten. Volgens Plutarchus moeten althans zijn spaarzaamheid en zuinigheid haar en haar zoons onaangenaam geweest zijn ⁴⁶). Pericles werd het met zijne vrouw eens om aan hunne gespannen verhouding een einde te maken, en de laatste verliet voor de tweede maal man en kroost, om met een derden man in het huwelijk te treden. Daarna nam Pericles Aspasia tot vrouw. Maar hoe moeten we ons deze verbindtenis voorstellen? Wij weten, dat de zoon van Pericles en Aspasia *nothos* was en als zoodanig het burgerrecht miste, dat hij eerst kort voor den dood zijns vaders door een volksbesluit verkreeg. Hiervoor kan geen andere reden bestaan hebben, dan dat Aspasia geen Atheensche burgeres was; en deze reden wordt er door Plutarchus ook voor opgegeven. Op voorstel van Pericles zelf namelijk was in de eerste helft van zijn staatkundig leven eene wet aangenomen (of misschien wel eene oude, in vergetelheid geraakte wet hernieuwd), volgens welke slechts kinderen van een Atheenschen vader en eene Atheensche moeder in 't volle genot van de burgerlijke

rechten waren. De zoon van de Jonische Aspasia was dus door zijne geboorte van dat voorrecht uitgesloten. Maar werd nu eene verbindtenis als die van Pericles en Aspasia ook als onwettig beschouwd en kon zij dus op den naam van huwelijk geen aanspraak maken? Indien toen reeds dezelfde huwelijkswetten bestonden als in den tijd van Demosthenes (wat wel waarschijnlijk is), zou men zulks wel moeten aannemen, daar dan de plechtige verloving, de hoofdvoorwaarde voor een wettig huwelijk, met eene vreemde bepaald verboden was ⁴⁷). En dan stond Aspasia voor de wet met eene *pallakè* gelijk, en zou Cratinus dus, met haar zoo te noemen, niets onwaars gezegd hebben. Hiertegenover staan de getuigenissen van den Scholiast op Aristophanes en van Suidas, die berichten, dat zij de *gametè*, d. i. de wettige vrouw, van Pericles was. Zijn die verklaringen op waarheid gegrond, dan zou men daaruit moeten opmaken, dat men te Athene in zekeren zin wettig getrouwd kon zijn, zonder dat de kinderen wettig waren. Scholiasten en Lexicographen zijn echter in den regel te onnauwkeurig, dat men aan een enkelen door hen gebruikten term veel gewicht hechtte. Maar al moet men, met het oog op de geringe bewijskracht dier plaatsen, en in aanmerking nemende dat de bij Demosthenes vermelde wet wel niet nieuw zal geweest zijn, aannemen, dat de verbindtenis van Pericles en Aspasia geen wettig huwelijk kon genoemd worden, als is het toch ieder duidelijk, dat het groot verschil maakte, of men opzettelijk iemand als *pallakè* had genomen, dan wel, of men eene verbindtenis had aangegaan, die men onder gunstige omstandigheden tot een huwelijk zou gemaakt hebben, maar die, alleen omdat toevallige omstandigheden dit verhinderden, voor de wet niet rechtmatiger kon zijn dan een gewoon concubinaat ⁴⁸). Zoo het Pericles in dat geval al niet tot eer is aan te

rekenen, dat hij er niet tegen opzag de gevolgen zijner eigene wet te moeten ondervinden, en den moed had de vooroordeelen van een groot deel zijner medeburgers, wat de minachting voor vreemdelingen betreft, te trotseeren, te verontschuldigen is zijn gedrag toch zeker wel.

De tijd, gedurende welchen Aspasia, in welke hoedanigheid dan ook, het huis van Pericles bewoonde, was die, waarin Athene het toppunt van roem en macht bereikte. De invloed van Pericles als staatsman was toen grooter dan ooit. Alle maatregelen van gewicht gingen van hem uit. Om Athene tot eene stad te maken, die waardig was de metropole van het kunstminnende Griekenland te heeten, liet hij die bouwwerken uitvoeren, welke, met de gewrochten van poëzie en beeldhouwkunst, aan de Grieken in de geschiedenis der kunst eene plaats aangevezen hebben, als geen enkel volk ter wereld inneemt. In dien tijd toch verrezen het Odeon, het Parthenon en de Propylaeën. Tevens zorgde hij voor de versterking van Athene en voor de instandhouding van eene uitstekende vloot. Zijn scherpsziende blik zag toch vooruit, dat Athene vroeger of later een geweldigen strijd te bestaan zou hebben met hare afgunstige mededingster Sparta. Het uitbreken van dien strijd, den voor geheel Griekenland zoo noodlottigen Peloponnesischen oorlog, heeft hij nog beleefd. Tegen dien tijd paktten zich meer dan ooit donkere onweêrswolken boven zijn hoofd samen. Bij de priesters, bij mannen als Lampon en Diopithes, was hij, als hoofdvertegenwoordiger van de partij van vooruitgang en verlichting, natuurlijk altijd gehaat geweest. Ofschoon tot nog toe vruchteloos, hadden zij geen moeite gespaard om hem tegen te werken. De conservatieve partij, die als zoodanig voor eene verstandhouding met Sparta was, had sedert den dood van Thucydides, den zoon van Milesias, wel veel van hare kracht verloren,

maar was niet geheel bedwongen. Eindelijk was er langzamerhand eene partij van radicalen ontstaan, die den aristocratischen banierdrager van de democratie te gematigd vonden of zijn, huns inziens, te grooten invloed niet konden verdragen. Deze drie categoriën van vijanden hebben Pericles de laatste jaren zijns levens, zooveel in hun macht was, verbitterd. De onrust, die zich bij het zichtbaar naderen van den oorlog van de gemoederen meester maakte, bood eene uitstekende gelegenheid aan om de positie van Pericles als staatsman aan het wankelen te brengen. In het den oorlog voorafgaande jaar, in 432, werden zijne vrienden Anaxagoras en Phidias, zijne vrouw Aspasia, en hij zelf aangeklaagd. Over het proces van Anaxagoras bestaan zeer uiteenlopende berichten, met welker onderzoek we ons hier niet hebben bezig te houden. Het is zeker, dat hij Athene verliet en tot zijn dood in 427 te Lamp-sacus woonde. Phidias stierf, voordat de voor het onderzoek bepaalde dag gekomen was, in de gevangenis. Pericles werd beschuldigd van oneerlijkheid in het bestuur van de geldmiddelen van den staat; maar 't is ons evenzeer onbekend, waarin die oneerlijkheid volgens zijne beschuldigers heeft bestaan, als hoe de zaak is afgelopen. Bij de aanklacht tegen Aspasia dienen we eenige oogenblikken stil te staan. Het was de komediedichter Hermippus, zooals we weten, die haar beschuldigde van verachting van de goden (asebeia, atheïsme) en koppelarij (proagogeia). Over het eerste punt van de aanklacht behoeven we ons niet te verwonderen, daar haar verkeer met de wijsgeeren van dien tijd, een Anaxagoras en een Socrates, die natuurlijk wegens de kritiek, waaraan zij het overgeleverde volksgeloof onderwierpen, als atheïsten werden beschouwd, daarvoor grond genoeg opleverde. Wat het tweede misdrijf betreft, dat haar te laste gelegd werd, hiervoor vinden wij de verkla-

ring in het reeds meermalen vermelde feit, dat zij Atheensche vrouwen bij zich ontving, die naar hare lessen van levenswijsheid kwamen luisteren. Vernemen we van Plutarchus, dat die vrouwen door hare mannen werden vergezeld, dan doet ons dit denken aan eene vereeniging van de élite van beschaafde mannen en vrouwen, die in het huis van Pericles en Aspasia bijeenkomsten hielden. Zulke bijeenkomsten waren te Athene iets ongewoons; en de menigte beschouwt het ongewone met argwaan. Buitendien deed juist in dien tijd Pericles' oudste zoon Xanthippus, die met zijn vader in onmin leefde, omdat deze hem geen geld wilde geven voor zijne weelderige huishouding, zijn best, om lasterlijke geruchten te verspreiden omtrent 't geen in het huis van Pericles voorviel. Van deze omstandigheden nu maakte Hermippus blijkbaar gebruik, ten einde Aspasia te beschuldigen, dat zij zulke gezelschappen alleen daarvoor bij zich ontving, om Pericles gelegenheid te geven tot onzedelijken omgang met vrijgeboren Atheensche vrouwen. Bij de Grieken bediende men zich voor de rechtbank niet van advocaten; de beschuldigde verdedigde zich zelf. Eene vrouw werd echter in alle openbare aangelegenheden vertegenwoordigd door haren wettigen beschermer (kurios), en dat was voor Aspasia Pericles. Ik zie geen reden aan het verhaal van Aeschines te twijfelen, dat Pericles gedurende zijne verdediging de rechters om hare vrijspraak smeekte, en tranen stortte. Ik kan mij moeilijk voorstellen, dat Aeschines over eene zaak, die in het openbaar had plaats gehad, iets zou vermelden, wat in den tijd, toen hij schreef, nog door zeer velen, die ooggetuigen geweest waren, kon worden weêrsproken. Dat Pericles, die den naam had van meer dan iemand anders meester van zijne aandoeningen te zijn, zoo in het diepst zijner ziel geroerd werd, is een bewijs voor de teedere liefde, die hij zijne levensgezellin toe-

droeg, en een getuigenis, voor beiden even vereerend. Zoals men zich zal herinneren, werd Aspasia vrijgesproken. Men verhaalt, dat Pericles zijn vriend Anaxagoras behulpzaam geweest is om te vluchten. Dat hij Aspasia niet op dezelfde wijze heeft trachten te redden, bewijst, geloof ik, dat hij, overtuigd zijnde van hare onschuld, haar zelfs niet, door zoo te handelen, aan de verdenking van schuld wilde blootstellen.

In 't volgende jaar begon de oorlog. De Spartanen deden te land een inval in Attica; de Atheners richtten met hunne vloot hunne aanvallen op den Peloponnesus en vielen met een leger in Megaris. Aan het einde van dat jaar hield Pericles de lijkrede op hen, die in den strijd waren gevallen. Dit is die rede, waarvan in de inleiding van den Menexenus sprake is en die, volgens Socrates, door Aspasia vervaardigd zou zijn. In het tweede jaar van den oorlog brak de bekende vreeselijke pest te Athene uit. Vertwijfeling en wanhoop grepen alle gemoederen aan. Men zocht naar eene zichtbare oorzaak van al den jammer, dien men beleefde, en die vond men in Pericles. Pericles had tot den oorlog aangespoord, of dien ten minste niet tegengehouden. Toen hij nu van eene expeditie naar den Peloponnesus te Athene terugkwam, maakten zijne vijanden, en dezen keer wel de radicalen, van die stemming gebruik, om hem aan te klagen van oneerlijkheid in 't bestuur der staatsfinanciën, evenals reeds vroeger geschied was. Ditmaal werd hij bepaald veroordeeld tot een aanzienlijke geldboete en dientengevolge van zijne ambten ontzet. Maar de maat van zijn ongeluk was nog niet vol. Zijn oudste zoon Xanthippus stierf aan de pest, daarna zijne zuster, en eindelijk zijn lievelingszoon Paralus. Hetzij deze opeenstapeling van ongelukken bij de Atheners medelijden met Pericles hebbe opgewekt, hetzij dat de tegenspoed, dien men onder de

leiding van zijne opvolgers in den oorlog ondervond, hen weder verlangend naar hem deed uitzien, hij werd weldra weêr tot veldheer benoemd, en wel met buitengewone macht. Verder beweest men hem, als om den aangedanen smaad zooveel mogelijk weêr goed te maken, de eer, dat men zijn onwettigen zoon het burgerrecht verleende. Daardoor kreeg Pericles gelegenheid zijn zoon door adoptatie alle rechten van een wettig kind te verschaffen ⁴⁹⁾.

Het was Pericles niet vergund om nog veel voor zijne medeburgers te doen, die in de toenmalige omstandigheden anders zijne leiding meer dan ooit noodig hadden. Eene slepende ziekte begon weldra zijne krachten te ondermijnen, en in Sept. 429 blies hij den laatsten adem uit.

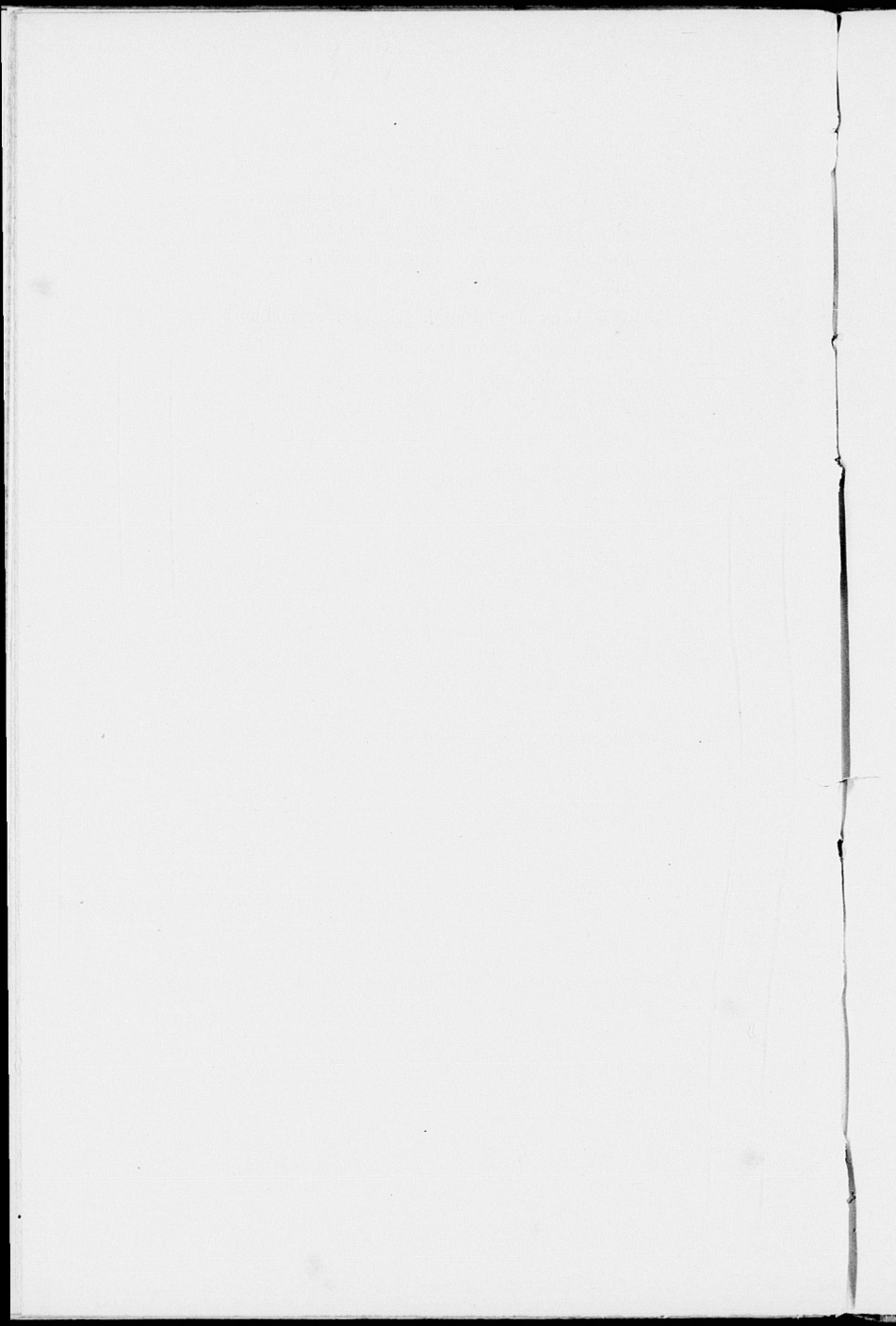
Wat Aspasia betreft: als we Aeschines mogen gelooven, dan moet zij na Pericles' dood nog gehuwd geweest zijn met een zekeren Lysicles. Deze Lysicles, die een schapenhandelaar wordt genoemd, is ongetwijfeld dezelfde als de strateeg van dien naam, die in 428 met eenige schepen naar Klein-Azie werd gezonden en op dien tocht in Carië omkwam ⁵⁰⁾. Hieruit blijkt wel, dat hij, ofschoon stellig niet van hooge afkomst, toch geen onbeduidend man was. Als nu door Aeschines wordt vermeld, dat hij door zijn omgang met Aspasia een man van beteekenis werd, dan kan men moeilijk gelooven, dat de korte tijd van dat huwelijk daarvoor voldoende is geweest. De waarheid zal wel deze zijn, dat hij tot de aanhangers van Pericles behoorde en als zoodanig zijn huis bezocht, waardoor hij dus reeds bij het leven van Pericles Aspasia heeft kunnen leeren kennen. Nu wordt er ook nog gesproken van een uit dat huwelijk geboren zoon; maar de berichten daarover zijn zoo verward en de naam Poristes, welken die zoon bij sommigen draagt, klinkt zoo ongewoon, dat men alle reden heeft aan het historisch bestaan van dien Poristes te twij-

felen ⁵¹). Van Aspasia's laatste levensjaren zwijgt de overlevering geheel. Van haar zoon Pericles wordt nog vermeld, dat hij tot die ongelukkige bevelhebbers behoorde, die in het jaar 406, na de overwinning bij de Arginusiſche eilanden, ter dood veroordeeld werden, omdat zij de gesneuvelden niet hadden begraven.

Ik heb vroeger reeds opgemerkt, dat er over de schoonheid van Aspasia, waarvan bij bijna alle nieuwere schrijvers sprake is, op geen enkele plaats in de geschriften der Ouden wordt gesproken. In het museum Pio-Clementinum te Rome bevindt zich eene buste, waaronder de naam Aspasia staat; maar zij is afkomstig uit den tijd der Romeinsche keizers en zal dus wel eenvoudig als een gewrocht der phantasie te beschouwen zijn.

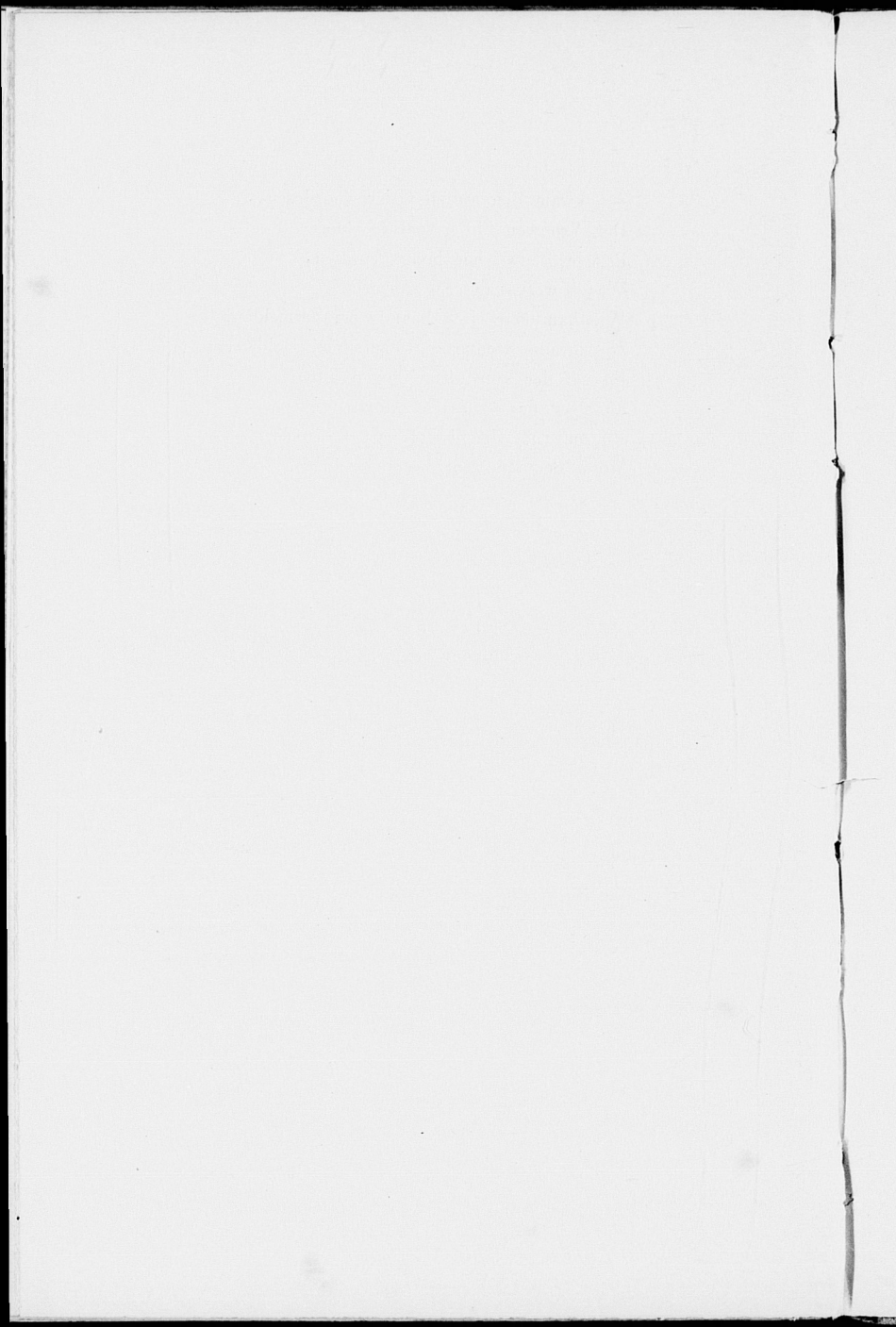
Hoeveel aan de door mij gegeven voorstelling van het leven van Aspasia, wat duidelijkheid betreft, ook moge ontbreken, dit zal den lezer er toch wel uit gebleken zijn, dat Aspasia op hare tijdgenooten een grooten indruk heeft gemaakt, en dat men ook in de latere Grieksche oudheid, hoezeer men haar beeld dikwijls ook moge misvormd hebben, haar toch eene merkwaardige figuur vond. Maar niet alleen in de oudheid, ook in nieuweren tijd heeft zij voortdurend de aandacht getrokken, inzonderheid van de dichters. En dat ook op den Nederlandschen zangberg ter harer eere is gezongen, moge blijken uit de volgende dichtregelen van onzen Rhijnvis Feith, waarmee ik mijne verhandeling wensch te besluiten:

Zoo kwam den eedlen Griek voordezen,
Der Vrouwen fijn gevoel te staê.
Pericles eeuw, hoe hoog geprezen,
Was 't werk van eene Aspasia.
Wie kan naar eisch haar' roem vermelden?
Zij vormde Reednaars, Staatsliên, Helden,
En gaf der kunst haar' toverschiên.
Zij sleep des Wijsgeers ruuwten effen;
En om voor deugd het hart te treffen,
Moest Socrates haar leerling zijn ⁵²).

AANTEKENINGEN.

- 1). Ekkehard, 9te Auflage, Vorwort p. VIII en IX.
- 2). Ibid. p. X.
- 3). > >
- 4). De werken van nieuwere schrijvers, die ik hiervoor voornamelijk heb geraadpleegd, hetzij met betrekking tot de zeden der Grieken in 't algemeen, of tot de geschiedenis van Aspasia in 't bijzonder, zijn: Friedrich Jacobs, Vermischte Schriften, 4ter Th.; P. v. Limburg Brouwer, Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs, T. II; E. Curtius, Griechische Geschichte, 2ter Th.; L. Becq de Fouquières, Aspasia de Milet, étude historique et morale; Becker, Charicles, neu bearbeitet von Hermann Göll; en vooral: Adolf Schmidt, das Perikleïsche Zeitalter, 1ster Th.
- 5). De oude schrijvers, in wier werken over Aspasia melding wordt gemaakt, zijn de volgende: Aristophanes, Xenophon, Plato, de Scholiasten op Aristophanes en Plato, Cicero, Dionysius Halicarn., Quintilianus, Plutarchus, Diogenes Laërtius, Maximus Tyrius. Aelius Aristides, Lucianus, Clemens Alexandrinus, Athenaeus, Alciphron, Philostratus, Harpocration, Themistius, Synesius, Schol. ad Rhet. Hermogenis, Georgius Syncellus, Suidas, Maximus Planudes. — Bij sommigen dezer wordt echter niet veel meer dan haar naam genoemd.
- 6). Oeconom. III, 14: *συστήσω δέ σοι ἐγὼ καὶ Ἀσπασίαν, ἢ ἐπιστημονέστερον ἐμοῦ σοι ταῦτα ἐπιδείξει.*
- 7). Schneider ad l. 1.
- 8). Memorab. II, 6, 36.
- 9). Van dergelijke vrouwen wordt dikwijls melding gemaakt. Bij de geringe vrijheid van het verkeer der beide geslachten

AANTEKENINGEN.

- 1). Ekkehard, 9te Auflage, Vorwort p. VIII en IX.
- 2). Ibid. p. X.
- 3) > >
- 4). De werken van nieuwere schrijvers, die ik hiervoor voornamelijk heb geraadpleegd, hetzij met betrekking tot de zeden der Grieken in 't algemeen, of tot de geschiedenis van Aspasia in 't bijzonder, zijn: Friedrich Jacobs, Vermischte Schriften, 4ter Th.; P. v. Limburg Brouwer, Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs, T. II; E. Curtius, Griechische Geschichte, 2ter Th.; L. Becq de Fouquières, Aspasia de Milet, étude historique et morale; Becker, Charicles, neu bearbeitet von Hermann Göll; en vooral: Adolf Schmidt, das Perikleische Zeitalter, 1ster Th.
- 5). De oude schrijvers, in wier werken over Aspasia melding wordt gemaakt, zijn de volgende: Aristophanes, Xenophon, Plato, de Scholiasten op Aristophanes en Plato, Cicero, Dionysius Halicarn., Quintilianus, Plutarchus, Diogenes Laërtius, Maximus Tyrius, Aelius Aristides, Lucianus, Clemens Alexandrinus, Athenaeus, Alciphron, Philostratus, Harpocration, Themistius, Synesius, Schol. ad Rhet. Hermogenis, Georgius Syncellus, Suidas, Maximus Planudes. — Bij sommigen dezer wordt echter niet veel meer dan haar naam genoemd.
- 6). Oeconom. III, 14: *συστήσω δέ σοι ἐγὼ καὶ Ἀσπασίαν, ἢ ἐπιστημονέστερον ἐμοῦ σοι ταῦτα ἐπιδείξει.*
- 7). Schneider ad l. 1.
- 8). Memorab. II, 6, 36.
- 9). Van dergelijke vrouwen wordt dikwijls melding gemaakt. Bij de geringe vrijheid van het verkeer der beide geslachten

waren ze stellig niet overbodig. Dikwijls schijnen ze zich echter aan schandelijke praktijken schuldig gemaakt, en daarvoor een slechten naam gekregen te hebben. Verg. Plato, Theaet. p. 150.

- 10). v. 524—539 (ed. Bergk).
- 11). Pax, v. 605—611.
- 12). I, 139: *ἀνδραπόδων ὑποδοχὴν τῶν ἀφισταμένων.*
- 13). Deipn. V. p. 220 b, d.
- 14). De Invent. I, 31. Verg. Quintil. V, 11, 27, waar het gesprek met de woorden van Cicero aangehaald en aan eene beoordeeling onderworpen wordt. »De vrouw van Xenophon bloosde met recht,» meent Q. »Male enim responderat;» zegt hij verder, »se malle alicum aurum quam suum: nam »est id improbum. At, si respondisset, malle se aurum »suum tale esse quale illud esset, potuisset pudice respon- »dere, malle se virum suum talem esse, qualis melior esset.»
- 15). Imagg. 17.
- 16). Per. 24 en 32.
- 17). Deipn. XIII, p. 589.
- 18). Plut. Per. 24, 32, 37; Schol. ad Plat. Menex. p. 235 E; Schol. ad Aristoph. Acharn. v. 526; Suidas s. v. Ἀσπασία.
- 19). Prosopographia Xenophontea, p. 73—81.
- 20). Demosth. c. Neaer. p. 1355.
- 21). Plut. Solon, 23; Athen. XIII, p. 572 d; Schol. ad Aristoph. Plut. v. 149.
- 22). Memorab. III, 11.
- 23). Deipn. XIII, p. 558 a.
- 24). l. l.: *οἷας συνεῖναι τῷ πείθοντι.*
- 25). Deipn. XII, p. 533 d.
- 26). De salt. 25.
- 27). Gallus 19.
- 28). Epist. I, 34.
- 29). s. v. Ἀσπασία.
- 30). Per. 24.
- 31). Deipn. XIII, p. 569 en 570
- 32). p. 468 ed. Dindorf.
- 33). Anab. I: 10, 2.

- 34). Deipn. XIII, p. 599.
- 35). Verg. Becc de Fouquières, op. cit. p. 119.
- 36). Per. 24.
- 37). s. v. Ἀσπασία.
- 38). Per. 29.
- 39). (Xenophon) Respubl. Athen.: δεῖται ἡ πόλις μετοίκων διὰ
τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν.
- 40). Oeconom. III, 12.
- 41). Ibid. VII, 10, 11.
- 42). Leg. VI, p. 771 E.
- 43). Deipn. V, p. 219 b.
- 44). " XIII, p. 569 f.
- 45). " XIII, p. 599 a. b.
- 46). Per. 16.
- 47). Demosth. c. Neaer. p. 1363.
- 48). Zulk een gewoon concubinaat moet men wel onderscheiden van een wettig concubinaat, dat ook te Athene bestond. Daarvoor was echter een vereischte evenals voor een wettig huwelijk, dat de *παλλακή* eene burgeres was. Zie: H. Buermann, Drei Studien auf dem Gebiet des Attischen Rechts, p. 569—583, in de Jahrbücher für classische Philologie, 1878, Neunter Supplementband, Drittes Heft.
- 49). Verg. Buermann, p. 622.
- 50). Thuc. III, 19 en Aristoph. Equit. v. 765.
- 51). Plut. Per. 24, 37; Schol. ad. Menex.; Harpocration s. v. Ἀσπασία. Verg. Müller-Strübing, Aristophanes und die historische Kritik, p. 576-588.
- 52). Oden en Gedichten, IV, p. 202.

